

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Nagy Norbert A hamis sáfár történetének rabszolgapéldázatként való kontextualizálása és egyházi értelmezése	203
Papp György Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza <i>Láthatatlan ember</i> című regényében. I. rész: a követség fogadtatása és az összeesküvés	235
Berki Tímea Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években.	258

MŰHELY

Gál László Több, mint egy szürke épület: 86 éve adták át Kolozsvár első áruházát, a Sorát	272
---	-----

VARIA

Szabó Előd A szövetség ládája, a gondviselés ládája	282
Bartha Alpár Függőleges figyelmet	287
Erdő-B Vilmos Pohárköszöntő a Berde-serleggel	289

KÖNYVSZEMLE

Széles László

A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság,
szerk. FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR Dávid (Budapest:

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és

Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet,

2024), 284 pp. 292

Halottunk

Szentgyörgyi Sándor

In memoriam Pál Ádám János 298

Kivonatok 299

TANULMÁNYOK

Nagy Norbert¹

A hamis sáfár történetének rabszolgapéldázatként való kontextualizálása és egyházi értelmezése

Jézus példázatainak értelmezése egzisztenciális utazás. Ez az út a tudományos módszerek pontos alkalmazása és a hermeneutikai jelentésfeltárás együttese által fedezhető fel, ha azonban megtaláljuk, a világok és jelentések közti utazás ereje személyes tapasztalattá válik. A példázatos eseménybe lépve az üzenet egyéni relevanciája szólít meg bennünket, és egy további jelentős kérdéssel állít szembe. Hogyan cselekszünk a feltárt igazság tudatában? A hamis sáfár példázatának értelmezése nemcsak választ nyújthat erre a kérdésre, hanem utat is mutathat.

Értelmezési szempontok

A hamis sáfár történetét Jézus legrejtélyesebb példázataként tartják számon. Silas Dogara szerint: „A szóban forgó példázat talán a legkülönösebb és legzavarosabb az összes példázat közül.”² Rene A. Baergen nézetében: „A hamis sáfár példázata (Lukács 16,1–8a) egyike a legbonyolultabb újszövetségi példázatoknak.”³ Mary Ann Beavis tanulmánya szerint: „A sáfár története széles körben a

¹ Nagy Norbert (Marosvásárhely, 1999) sepsiszentgyörgyi segédlelkész. Elérhetősége: nagy.norbert@unitarius.org.

² „The parable in question is perhaps the strangest and the most baffling of all the parables.” Silas Turrang DOGARA, „A social-scientific study of the Parable of the Shrewd Steward in Luke 16:1–9 in a Context of Corruption”, *Scriptura* 119., 1. sz. (2020): 1–15., 1.

³ „The Parable of the Rich Man and His Steward (Luke16:1–8a) is one of the more difficult parables of the New Testament.” Rene A. BAERGEN, „Servant, Manager or Slave? Reading the Parable of the Rich Man and his Steward (Luke 16:1–8a) Through the Lens of Ancient Slavery”, *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 35., 1 sz. (2006): 25–38., 25.

legnehezebbnek tekinthető példabeszédek közé tartozik.⁴ Ezt erősíti meg Joseph A. Fitzmyer, aki szerint: „A szinoptikus evangéliumokban kevés rejtélyesebb rész van, mint a jól ismert történet a hamis sáfárról.”⁵ Klyne Snodgrass állítása alapján pedig: „Ez a példázat közismerten bonyolult, olyannyira, hogy aligha gyanítja bárki is, hogy az ősegyháztól származhat.”⁶ A fentiek alapján joggal tehető fel a kérdés, hogy valóban egy ennyire megfejthetetlen történettel állunk-e szemben, ha viszont nem, melyek lehetnek azok a pontok, amelyeken keresztül eljuthatunk a hamis sáfár példázatának aktuális üzenetéig.

A Jézus-szeminárium által pirossal jelölt, tehát módszertanuk alapján autentikus jézusi mondásnak elismert rész a 20. században elterjedt több nézőpontos példázatértelmezési szemléletmódig megközelíthetetlennek bizonyult.⁷ A 20. század második felére alapszemléletté vált a példázatkutatásban, hogy a történeti, az irodalmi és az olvasóközpontú értelmezések együttes alkalmazása teheti csak eredményessé a példázatok értelmezésének folyamatát. Ennek lépéseit foglalja össze kiválóan Klyne Snodgrass, aki szerint az értelmezés alapja a helyes történelmi kontextusban elhelyezett bibliai szöveg, mert azáltal nyílik meg a mindenkori olvasó számára a példázatok jézusi szándéka és funkciója.⁸ Ezek után az irodalmi vizsgálat megadja a példázatértelmezés keretrendszerét, és megszabja a műfaji határokat.⁹ Végül az olvasóközpontú értelmezés által feltárulhat a példázatok végső célja, amellyel éleslátásra ösztönöznek, a lelkiismeretre hatnak és cselekvésre buzdítanak.¹⁰ Mielőtt azonban elvégeznénk saját elemzésünket a fentebbi több nézőpontos módszer alapján a hamis sáfár példázatán,

⁴ „The tale of the steward is widely regarded as the most difficult of the parables of Jesus.” Mary Ann BEAVIS, „Ancient Slavery as an Interpretive Context for the New Testament Servant Parables with Special Reference to the Unjust Steward (Luke 16:1–8),” *Journal of Biblical Literature* 111., 1 sz. (1992): 37–54., 44.

⁵ „There are few passages in the Synoptic Gospels more puzzling than the well-known story about the Dishonest Manager.” Joseph A. FITZMYER, „The story of the Dishonest Manager (Lk 16:1–13)” *Theological Studies* 25., 1 sz. (1964): 23–42., 23.

⁶ „This parable is notoriously difficult, so difficult that hardly anyone suspects it could come from the early church.” Klyne R. SNODGRASS, *Stories with Intent. A Comprehensive Guide to the Parables of Jesus*. 2. kiad. (Grand Rapids: Eerdmans, 2008), 312.

⁷ A hamis sáfár egyike annak a mindössze öt példázatnak, amelyet a Jézus-szeminárium tagjai megkérdőjelezhetetlenül Jézusnak tulajdonítottak. Lásd bővebben, Robert W. FUNK, Bernard Scott BRANDON, James R. BUTTS, *The parables of Jesus. Red Letter Editionion* (Sonoma: Polebridge Press, 1988), 32., 74.

⁸ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 41.

⁹ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 66.

¹⁰ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 32.

fontos megismerni a példázat szövegét és a kutatástörténet sarokpontjait. Ezekre építve lehetővé válik a történet rabszolgapéldázatként való kontextualizálása és egyházi (ekkléziológiai) értelmezése. A Lukács szerinti evangéliumban található példázatot a 8. versig idézzük:

“Ἐλεγεν δὲ καὶ πρὸς τοὺς μαθητάς· ἄνθρωπός τις ἦν πλούσιος ὃς εἶχεν οἰκονόμον, καὶ οὗτος διεβλήθη αὐτῷ ὡς διασκορπίζων τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ. ²καὶ φωνήσας αὐτὸν εἶπεν αὐτῷ· τί τοῦτο ἀκούω περὶ σοῦ; ἀπόδος τὸν λόγον τῆς οἰκονομίας σου, οὐ γὰρ δύνη ἔτι οἰκονομεῖν. ³εἶπεν δὲ ἐν ἑαυτῷ ὁ οἰκονόμος· τί ποιήσω, ὅτι ὁ κύριός μου ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ’ ἐμοῦ; σκάπτειν οὐκ ἰσχύω, ἐπαιτεῖν αἰσχύνομαι. ⁴ἔγνων τί ποιήσω, ἵνα ὅταν μετασταθῶ ἐκ τῆς οἰκονομίας δέξωνταί με εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν. ⁵καὶ προσκαλεσάμενος ἓνα ἕκαστον τῶν χρεοφειλετῶν τοῦ κυρίου ἑαυτοῦ ἔλεγεν τῷ πρώτῳ· πόσον ὀφείλεις τῷ κυρίῳ μου; ⁶ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν βάτους ἐλαίου. ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· δέξαι σου τὰ γράμματα καὶ καθίσας ταχέως γράψον πεντήκοντα. ⁷ἔπειτα ἐτέρῳ εἶπεν· σὺ δὲ πόσον ὀφείλεις; ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν κόρους σίτου. λέγει αὐτῷ· δέξαι σου τὰ γράμματα καὶ γράψον ὀγδοήκοντα. ⁸καὶ ἐπήνεσεν ὁ κύριος τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας ὅτι φρονίμως ἐποίησεν· ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώτεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτός εἰς τὴν γενεὰν τὴν ἑαυτῶν εἰσιν.”¹¹

„Majd szólt Jézus a tanítványaihoz is: Volt egy gazdag ember, akinek volt egy sáfára. Ezt bevádolták nála, hogy eltékozolja a vagyonát. ²Ezért előhívatta őt, és így szólt hozzá: Mit hallok rólad? Adj számot a sáfárságodról, mert nem lehetsz többé sáfár. ³Erre a sáfár így gondolkozott magában: Mit tegyek, ha uram elveszi tőlem a sáfárságot? Kapálni nem bírok, koldulni szégyellek. ⁴Tudom már, mit tegyek, hogy amikor elmozdítanak a sáfárságból, legyen, aki befogadjon a házába. ⁵Egyenként magához hívatta urának minden adósát, és megkérdezte az elsőtől: Mennyivel tartozol az én uramnak? ⁶Az így felelt: Száz korsó olajjal. Erre azt mondta neki: Vedd az írásodat, ülj le gyorsan, és írd ötvenet! ⁷Azután a másiktól is megkérdezte: Te mennyivel tartozol? Az így válaszolt: Száz kórus búzával. Erre így szólt hozzá: Vedd az írásodat, és írd nyolcvanat! ⁸Az ura pedig megdicsérte a hamis sáfárt, hogy okosan cselekedett, mert e világ fiai a maguk nemében okosabbak, mint a világhosság fiai.”¹²

¹¹ A görög szöveget az alábbi kiadás szerint idézzük: *Novum Testamentum Graece*, szerk. Eberhard NESTLE – Kurt ALAND, 28. kiad. (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012).

¹² A példázatot a 2014-es revideált új fordítású Bibliából (RÚF) idézzük. A továbbiakban is ebből a kiadásból idézünk, hacsak az érvelés meg nem kívánja más fordítások használatát.

Kutatástörténeti áttekintés¹³

Az Adolf Jülicher 1888-as munkájával elkezdődő modern példázatkutatási szemléletmódig Jézus példázatait túlnyomó részben allegorikus módon értelmezték. A hamis sáfár története esetében a mester–sáfár (úr–tanítvány) szereplőpáros kiváló lehetőséget adott az allegorikus magyarázatok megfogalmazására, nem beszélve a példázatban megjelenő szimbolikus tettekről, mint például az adósság elengedéséről, amit alamizsnálkodásként értelmeztek. Ennek a korszaknak az értelmezései többnyire a vagon kérdésköre mentén csoportosíthatóak.¹⁴

Adolf Jülicher, a modern példázátértelmezés elindítója a hamis sáfár történetét a jelen helyes kihasználásának példajaként értelmezte.¹⁵ Őt követően Joachim Jeremias a példázat igazságosságra buzdító erejét helyezte értelmezésének középpontjába.¹⁶ John Duncan Martin Derrett kegyességi példázatként kategorizálta a hamis sáfár történetét. Az ő érvelésében a kamat elengedése a sáfár részéről egy elvárt és helyes cselekedet volt, a történetet szerinte azonban az teszi különlegessé, hogy a hamis tettet követően a mester megdicséri a sáfárt, ezzel pedig saját tekintélyét és becsületét mélyíti.¹⁷ Hasonló következtetése jutott Joseph A. Fitzmyer, aki a hangsúlyt inkább arra helyezte, hogy a sáfár miként használt anyagi eszközöket eszkatológiai célokra.¹⁸ Dennis J. Ireland következtetése meg-

¹³ A példázat értelmezéstörténetének időrendi és tematikai vázának összeállításához Klyne Snodgrass idézett művét követjük, amelyet korábbi kutatások, összefoglalók és egyéni kutatásunk során relevánsnak ítélt munkák alapján egészítünk ki.

¹⁴ Brian C. Dennert a kutatástörténetet bemutatva részletes listát készít az allegorikus értelmezők magyarázatáról, akik valamilyen módon mind az alamizsnaosztást jelölték meg a példázat üzenetének. Bemutatja többek közt Tertullianus, Aranyhajú Szent János, Alexandriai Kelemen és Hippói Szent Ágoston értelmezéseit. Dennert átfogó értelmezéstörténeti áttekintését lásd bővebben: Brian C. DENNERT, „Appendix: A Survey of the Interpretative History of the Parable of the Dishonest Steward (Luke 16:1–9)”, in *From Judaism to Christianity: Tradition and Transition*, szerk. Patricia WALTERS, 145–152 (Leiden–Boston: Brill, 2010), 146. További értelmezéstörténeti összefoglalóért lásd még: Dennis J. IRELAND, *Stewardship and the kingdom of God: an historical, exegetical, and contextual study of the parable of the unjust steward in Luke 16:1–13* (Leiden–New York: Brill, 1992), 5–47.

¹⁵ Adolf JÜLICHER, *Die Gleichnisreden Jesu* (Freiburg: J. C. B. Mohr, 1888), 510.

¹⁶ Joachim JEREMIAS, *Die Gleichnisse Jesu* (Zürich: Zwingli-Verlag, 1947). Magyarul: Joachim JEREMIAS, *Jézus példázatai*, lekt. ABLONCZY László, SZATHMÁRY Sándor (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990), 32.

¹⁷ J. Duncan. Martin DERRETT, *Law in the New Testament* (London: Darton, Longman, and Todd, 1976), 122.

¹⁸ FITZMYER, „The story of the Dishonest Manager...”, 37–38.

egyeznek ezzel a nézettel, aki az eszkatológiai időtapasztalásban a vagyoni helyes használatát a szűkölködők megsegítésében jelöli meg.¹⁹

Az értelmezéstörténet során a hamis sáfár példázatát több kutató is az ironia kifinomult használatának tekintette. Stanley E. Porter azt hangsúlyozta, hogy az aktuális rendszer bárminemű elfogadása teljes ellentéte lett volna a jézusi üzenetnek. Ebben az értelmezési keretben válik jelentőssé a példázat végi logion az e világ fiairól és a világosság fiairól. Ebben az olvasatban a példázat végi tanítás, miszerint e világ fiai abban a hitben élnek, hogy jelenbeli bölcsességük kihathat az elkövetkező időkre, valójában ironia, és kifigurázza mindazokat, akik elhiszik, hogy hatással lehetnek az eljövendő világra.²⁰ David Flusser is ironikus példázatként értelmezte a hamis sáfár történetét, azonban egy másik magyarázat mellett érvelt. Szerinte Jézus a világosság fiai alatt ironikusan az esszénusokra célt, mivel ők egy olyan elszigetelődésben megvalósuló gazdasági és társadalmi norma szerint éltek, amelyet Jézus elutasított.²¹

John Kloppenborg értelmezésében a példázat főszereplője a mester, a történet az ő átalakulását örökíti meg. Ebben az értelmezésben a sáfár intézkedése okán a mester vesztette el becsületét a társadalomban, de azért, hogy nem bünteti meg a sáfárt, azt jelzi, hogy a világi (társadalmi) becsület már nem értékes számára. Így a történet a mester megtérését mutatja be.²²

Keneth E. Bailey, a történetkritikai szemléletmód képviselőjeként érvelését arra a megállapításra alapozta, hogy az ókori társadalomban az ilyen típusú szerződések nyilvánosak voltak. Ennek értelmében a mesterek számára követhető volt sáfáraik intézkedése, ebből következően a példázatbeli mesternek is tudnia kellett sáfára intézkedéseiről, beleértve az adósság elengedését is. Bailey szerint egy ilyen visszaélési eset tudatosításában a mesternek két lehetősége volt: vagy a sáfár megbüntetése mellett döntött, amivel magára haragította volna a kölcsönkérőket, vagy elfogadhatta a sáfár tettét, így pedig saját pozitív megítélését erősítette volna. Bailey szerint a második lehetőség alkalmazásával a példázat az Isten

¹⁹ IRELAND, *Stewardship and the kingdom of God*, 216.

²⁰ Stanley E. PORTER, „The Parable of the Unjust Steward (Luke 16:1–13): Irony Is the Key”, in *The Bible in Three Dimensions*, szerk. David J. A. CLINES, 127–153 (Sheffield: JSOT Press, 1990), 152.

²¹ David FLUSSER, „Jesus’ Opinion about the Essenes”, in *Judaism and the Origins of Christianity*, szerk. David FLUSSER, 150–168 (Jerusalem: Magnes, 1988).

²² John S. KLOPPENBORG, „The Dishonoured Master (Luke 16,1–8a)” *Biblica*, Vol. 70, No. 4 (1989): 474–495., 494.

kegyességébe vetett bizalom megerősítésére szolgálhat.²³ Ezzel az értelmezéssel Bailey a példázatot egy eszkatológiai üzenet felé tereli.

A példázat eszkatológiai értelmezését legutóbb N. T. Wright foglalta össze. Wright szerint a példázatot egy olyan eszkatológiai figyelmeztetés, amellyel Jézus Izráelt szerette volna figyelmeztetni. Az értelmezés alapja, hogy miként a sáfár esetében is, úgy Izráel számára is elközeltett ítélet ideje.²⁴ Az eszkatológiai elemzések korábbi képviselői közt megemlíthetjük Joachim Jeremias vagy John Dominic Crossan munkáját is, azzal a megjegyzéssel, hogy Crossan kifejezetten negatívan értékelte a sáfár tettét.²⁵

Az értelmezéstörténet egyik legkülönlegesebb színfoltja a példázat Jézus ön-életrajzaként való olvasata. William Loader értelmezése szerint a példázat célközönsége az írástudók és farizeusok csoportja, akik úgy tekintettek Jézusra, mint aki megváltoztatja a bejáratott vallási szokásokat. Ebben az értelmezésben Jézus mint Isten sáfára azáltal írja fölül a zsidó vallás üdvözülési tantételeit, hogy elengedte a bűnösök vétkét, amiért bűnhődniük kellett volna.²⁶ Ezt a nézetet gazdagítja Dieter H. Reinstorf értelmezése, aki szerint a példázatban szereplő sáfár olyan pozitív karakter, amellyel Jézus a saját munkájának nehézségeit akarta szemléltetni.²⁷

Dan O. Via irodalomkritikai olvasata szerint a példázat célközönségét Jézus ellenségeiben kell meghatározni. Szerinte a történet egy komédia, amiben egy rafinált szereplő felborítja a társadalmi normákat, a történetnek pedig nincs megoldása. Ebben az értelmezésben a sáfár és a mester is negatív szereplők, s bár a megváltás ideje elközeledett, különös módon még sincs jele erkölcsi felkészülésnek.²⁸

Bernard Brandon Scott amellett érvelt, hogy a példázat újraértékeli a társadalmi normákat. Scott szerint azáltal, hogy a példázat az igazság és hatalom viszonyát új megvilágításban mutatja be, az Isten országa teljesen újszerű normái-

²³ Kenneth E. BAILEY, *Poet and Peasant: A Literary Cultural Approach to the Parables in Luke* (Grand Rapids: Eerdmans, 1976), 118.

²⁴ Nicholas Thomas WRIGHT, *Jesus and Victory of God* (Minneapolis: Fortress Press, 1996), 332.

²⁵ JEREMIAS, *Jézus példázatai*, 32.; John Dominic CROSSAN, *In Parables: The Challenge of the Historical Jesus* (New York: Harper & Row, 1973), 107.

²⁶ William LOADER, „Jesus and the Rogue in Luke 16,1–8a, the Parable of the Unjust Steward,” *Revue Biblique* 96., 4 sz. (1989): 518–532., 530.

²⁷ Dieter H. REINSTORF, „The parable of the shrewd manager (Lk 16:1–8): A biography of Jesus and a lesson on mercy,” *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 69., 1 sz. (2013): 1–7.

²⁸ Dan O. VIA, *The Parables* (Philadelphia: Fortress, 1967), 157.

ra hívja fel a figyelmet. Egy ilyen új világrendben megférhet ugyanazon a helyen a mester és sáfár látszólag ellentmondásos, konfliktusos kapcsolata is.²⁹

A fenti értelmezések tartalmazznak olyan meglátásokat, amelyek ma is gazdagíthatják a példázat értelmezését, ugyanakkor bizonyos részeik cáfolhatóak. A példázat részletes elemzése előtt azonban szükséges egy rövidebb kitérőt tennünk, amely a hamis sáfár példázatának műfajára vonatkozik. A történetet rabszolgapéldázatként való kategorizálása egy olyan új álláspont a kutatástörténetben, amely nemcsak a metodológiák kiválasztását változtatja meg, hanem az értelmezésre is hatással van.

Jézus rabszolgapéldázatai

A „szolga” jelentésű görög szavak exegezise

A görög Újszövetség a szolga jelölésére több kifejezést használ. A leggyakrabban használt fogalom a δοῦλος, amely bár rabszolgát jelent, amint azt látni fogjuk, az értelmezések során gyakran szolgának fordították. A δοῦλος-t azonban helytelen szolgának fordítani. A Ceslas Spicq-féle *Theological Lexicon of the New Testament* (Az Újszövetség teológiai lexikona) tisztázza a téves fordítás hosszú múltra visszanyúló történetét. A lexikon szerint azáltal, hogy a δοῦλος-t helytelenül szolgának fordítják, tulajdonképpen elfedik a szó első században használt, eredeti értelmét. A szó helyesen rabszolgának fordítandó, ami azzal is igazolható, hogy főnévi használatának elterjedése előtt (rabszolga ember), a szó korábbi, melléknévi jelentése a magyar nyelvből kikopóban lévő „szabadatlan” (azaz nem szabad) szóval azonos jelentést hordozta. Ebből alakult ki a rabszolga mint jogi státusz, amely a melléknévi jelentéshez hasonlóan valaki általi tulajdonlásra, birtoklásra utal. A lexikon magyarázata alapján tehát rabszolgának lenni azt jelentette, hogy az adott szóval megnevezett embernek van egy tulajdonos ura/gazdája/mestere, aki mint tárggyal bánhat vele: kereskedhet vele, elajándékozhatja vagy hagyatékban hagyhatja.³⁰ Balázs Károlyt idézve, a δοῦλος mint rabszolga „olyan személy, aki másnak tulajdona, ezért mindenkor köteles teljes akaratával és tehetségével gazdáját szolgálni. A szolgaság legalacsonyabb fokát jelenti.”³¹

²⁹ Bernard B. SCOTT, *Hear then the Parable: A Commentary on the Parables of Jesus* (Minneapolis: Fortress Press, 1989), 226.

³⁰ Ceslas SPICQ, *Theological Lexicon of the New Testament I*, szerk. és ford. James D. ERNEST (Peabody: Hendrickson, 1996), 380–381.

³¹ BALÁZS Károly, *Újszövetségi szómutató szótár* (Budapest: Logos Kiadó, 1998), 134.

Ez a fordítási probléma a magyar bibliafordításokban is megjelenik. Az 1908-as Károli Gáspár-féle revideált fordításban például a δούλος-t egyetlen egyszer sem fordítják rabszolgának, hanem minden esetben szolgának. Ezzel ellentétben a többi magyar bibliafordításban már megjelenik a különbség. Az 1951-ben megjelent Békés-Dalos Újszövetségi Szentírás 16-szor, az 1996-os Szent István Társulat által kiadott Katolikus Biblia 16-szor, az 1997-es Káldi-Neovulgáta 9-szer, a Magyar Bibliatársulat 2014-es Revideált új fordítású Biblia (RÚF) 16-szor, és a 2015-os Simon Tamás László által fordított Újszövetségben is 16 alkalommal fordítja a δούλος szót helyesen rabszolgának. A problémával a Balázs Károly-féle *Újszövetségi szómutató szótár* is foglalkozik: „A magy. bibliafordítások (tisztelet néhány kivételnek!), teljesen eltüntették a szolga, rabszolga közötti különbséget azzal, hogy mindkét fogalomra a »szolga, szolgál« stb. szavakat használták.”³²

Edgar Johnson Goodspeed kötete a szolgaság különböző fajtáiként a következő görög kifejezéseket sorolja fel: θεραπῶν (ápoló, gondozó szolga), ὑπηρέτης (alárendelt katonai szolga) és διάκονος (diakónus, felszolgáló szolga).³³ Ezt a listát egészíthetjük ki W. G. Rollins szócikkével, aki az újszövetségi rabszolgaság fogalmának elemzésekor a δούλος-tól megkülönböztetve a következő szolga jelentésű kifejezésekre mutat rá: ἀνδραποδιστής (katona szolga, vagy emberrabló), οἰκέτης (házi szolga), σῶμα (test – a leltári listákon megjelenő utalás a rabszolgák testére mint tárgyra),³⁴ és az οἰκονόμος (sáfár, gondnok, ügyintéző).³⁵

³² Balázs, *Újszövetségi szómutató szótár*, 134.

³³ Edgar Johnson Goodspeed, *Problems of New Testament Translation* (Chicago: University of Chicago Press, 1945), 139.

³⁴ Ezt a megvilágítást Jennifer Glancy nagyszabású munkája emelte be a rabszolgákról szóló modern tudományos diskurzusba. 2002-ben megjelent *Slavery in Early Christianity* [*Rabszolgaság a korai kereszténységben*] című munkájában, számos irodalmi forrásra támaszkodva, Glancy felhívta a figyelmet az ókori rabszolgatartó rendszerek addig nem ismert aspektusaira. Érvelésében arra világított rá, hogy a rabszolgákra sokszor csak testként tekintettek, ami a forrásokban τα σώματα δουλικά-ként jelenik meg. A rabszolgák tárgyként/testként való felfogásának hangsúlyozásával Glancy több új szempontot hozott be a rabszolgaságról szóló modern gondolkodásba, például azt, hogy a rabszolgák helyettesítő testet jelentettek tulajdonosaik számára, ami által azok nem estek a paráznság bűnébe, vagy egyszerűen a tényt, hogy ilyen értelemben a rabszolgák teste mint eszköz jelent meg a köztudatban. Lásd bővebben: Jennifer GLANCY, *Slavery in Early Christianity* (Minneapolis: Fortress Press, 2006). A rabszolgaságról szóló modern diskurzus egyik legfontosabb kiindulópontját lásd bővebben: Orlando PATTERSON, *Slavery and Social Death* (Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press, 1982).

³⁵ W. G. ROLLINS, „Slavery in NT”, in *The Interpreter’s Dictionary of the Bible. Supplementary Volume*, szerk. Keith R. CRIM, 830–832 (Nashville: Abingdon Press, 1976), 832.

Az elemzés alatt álló példázatra irányítva a figyelmet, a görög οἰκονόμος (sáfár, gondnok, ügyintéző) szó jelentésének tisztázása különösen fontos, mivel a hamis sáfár történetének értelmezésében jelentős kérdés, hogy a sáfár szabad ember volt vagy rabszolga. Amint azt a kutatástörténeti összefoglalóban láthattuk, a példázat értelmezésében jelentős különbségek vannak. Ezek nagy része abból következik, hogy a kutatók miként értelmezték a sáfár jogi helyzetét: szolgaként vagy rabszolgaként tekintettek rá. Martijn Stoutjesdijk nemrég megjelent munkájában újra felhívja a figyelmet arra, hogy az οἰκονόμος minden esetben rabszolgára utal, továbbá arra, hogy a mezőgazdasági kézikönyvek az οἰκονόμος-t mint a mezőgazdasági folyamatok gazdasági teendőivel megbízott *rabszolgáját* írják le, aki *primus inter pares*, azaz első a vele egyenlő rabszolgatársai között, de jogilag attól még rabszolga.³⁶ Rene A. Beargen szerint a gonosz és jó szolga példázata jól illusztrálja a sáfároknak ezt a kiemelt, „boldog” státuszát:³⁷ „Az Úr így válaszolt: Ki tehát a hű és okos sáfár, akit az úr a szolgálói fölé rendel, hogy idejében kiadja élelmüket? Boldog az a szolga, akit ilyen munkában talál az úr, amikor megérkezik! Bizony mondom nektek, hogy az egész vagyona fölé rendeli őt.” (Lk 12,42–44). Ezt a jelentést használja a tanulmányában Mary Ann Beavis, aki szerint „Fontos megjegyezni, hogy egy görög-római olvasó valószínűleg azt vélné, hogy a példázatban szereplő οἰκονόμος egy rabszolga volt.”³⁸ Mindezek értelmében levonható a következtetés, hogy a hamis sáfár példázatában egy rabszolga, tehát ura akaratának és tulajdonlási jogának teljes mértékben alárendelt sáfarról van szó. Éppen ennek az árnyalatnyinak tűnő, mégis igen jelentős különbségnek köszönhető, hogy a hamis sáfár példázatát az értelmezéstörténet során a legkülönbözőbb üzenetekkel társították. A rabszolgapéldázatok értelmezéstörténetének alábbi összefoglalója arra is rávilágít, hogy a hamis sáfár példázata történelmi és nyelvi alapokon állva hogyan illeszkedik bele a példázatcsoportba.

³⁶ Martijn STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?\": *Slavery Parables in Early Rabbinic and Early Christian Literature*, PhD-dolgozat, Tilburg Egyetem, 2021, 62.

³⁷ BAERGEN, „Servant, Manager or Slave?..”: 28.

³⁸ It is important to note that a Greco-Roman reader would probably assume that the οἰκονόμος of the parable was a slave.” Mary Ann BEAVIS, „Ancient Slavery as an Interpretive Context for the New Testament Servant Parables with Special Reference to the Unjust Steward (Luke 16:1–8),” *Journal of Biblical Literature* 111., 1 sz. (1992): 37–54., 45.

A rabszolgapéldázatok kutatástörténetének első korszaka: Kamlah és Weiser

Martijn Stoutjesdijk összefoglalója szerint Ehrhard Kamlah foglalkozott először Jézus szolgálkat bemutató példázataival.³⁹ Kamlah szerint a rabszolgapéldázatok közös tematikája egy olyan helyzet bemutatása, amelyben egy gazda ítéletet mond rabszolgája magatartásáról, viselkedéséről.⁴⁰ Kamlah imént hivatkozott munkájában három csoportra osztotta a rabszolgapéldázatokot: 1.) rabszolgák sáfár/ügyintéző pozícióban, rabszolgatársaik fölé rendelve/jutva (pl. az okos és a gonosz szolga példázata: Mt 24,45–51 / Lk 12,42–46); 2.) rabszolgák, amint gazdáikra várnak (pl. a szolga jutalmáról szóló példázat: Lk 17,7–10); 3.) rabszolgák, akik adósak, vagy akik bűnösök (pl. a gonosz szolga példázata: Mt 18,21–35, vagy a hamis sáfár példázata: Lk 16, 1–8). Láthatjuk, hogy Kamlah értelmezésében a sáfár tette jelentősebb szempont, mint a pozíciója. Ez abból következik, hogy a sáfárra szolgálként tekint.

Kamlah munkáját követve Alfons Weiser készítette el az első rabszolgapéldázatokot⁴¹ szisztematikusan elemző monográfiáját.⁴² Weiser két fő kategóriára bontotta az általa elemzett nyolc δοῦλος-t tartalmazó rabszolgapéldázatot. Az első főkategória (amely két alkategóriára van bontva) hat példázatot tartalmaz, amelyek „valóságos” rabszolgákat mutatnak be. A második főkategória két olyan példázatot tartalmaz, amelyek csupán említést tesznek rabszolgákról. Ezzel a felosztással tulajdonképpen Weiser is három csoportba osztotta a példázatok.⁴³ Fontos kiemelni, hogy Weiser csoportosításában nem szerepelt a hamis sáfár példázata. Zárásként Weiser rabszolgapéldázatokkal kapcsolatos konklúziójára is érdemes felhívni a figyelmet. A végkövetkeztetéséhez érve Weiser felcserélte a szolga fogalmát a rabszolgára, és kijelentette, hogy példázataival Jézus nem ítélte el a rabszolgaságot, mindössze egy olyan képet használt fel azokban, amely elterjedt volt az első századi Palesztina mindennapi életében.⁴⁴

³⁹ A kutatástörténet összefoglalóját Martijn Stoutjesdijk munkája alapján állítjuk össze. Lásd bővebben, STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?”..., 66–75

⁴⁰ Ehrhard KAMLAH, „Die Parabel vom ungerechten Verwalter (Luk. 16, 1 ff.) im Rahmen der Knechtsgleichnisse,” in *Abraham unser Vater. Juden und Christen im Gespräch über die Bibel. Festschrift für Otto Michel zum 60. Geburtstag*, szerk. Otto BETZ, Martin HENGEL, Peter SCHMIDT (Leiden: Brill, 1963), 276–294.

⁴¹ Stoutjesdijk az összefoglalójában megjegyzi, hogy Kamlah-hoz hasonlóan Weiser is „szolga”-példázatokként hivatkozik erre az elkülönített példázatos csoportra. STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?”..., 68.

⁴² Alfons WEISER, *Die Knechtsgleichnisse der synoptischen Evangelien, Studien zum Alten und Neuen Testament* 29 (München: Kösel-Verlag, 1971), 42–45.

⁴³ STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?”..., 68.

⁴⁴ Uo., 68.

A rabszolgapéldázatok kutatástörténetének második korszaka: John Dominic Crossan

A rabszolgapéldázatok kutatástörténetében a második nagy korszakot John Dominic Crossan munkásságához kötik. Az 1974-ben kiadott *The Servant Parables of Jesus [Jézus szolgáló-példázatai]* az első olyan munka, amely egy konkrét kritériumrendszert is felállított a rabszolgapéldázatok kiválasztására Jézus többi példázatától. Crossan két szempontot javasolt a rabszolgapéldázatok elkülönítésére: az egyik a gazda és a rabszolga kapcsolatának jelenléte, a másik a fölrendelt-alárendelt viszony megerősödése. Crossan idézve a rabszolgapéldázatok azokról, „amelyek központi történetisége magába foglal egy gazda és szolgálója közötti kritikusan kicsúcsosodó [fölrendelt-alárendelt] viszonyrendszert.”⁴⁵ Crossan azonban nem tartja jelentős szempontnak, hogy a rabszolgapéldázatok kizárólagosan *δοῦλος*-okról szólnak, mivel szerinte „nem bizonyítható azok fontossága Jézus számára”, hiszen nem tudhatjuk biztosan, hogy mely szavak valóban a történeti Jézus szavai (*ipsissima verba*).⁴⁶ A felállított kritériumrendszer alapján Crossan is nyolc rabszolgapéldázatot különített el, listája és Weiser listája között azonban lényeges különbségek vannak.⁴⁷ Crossan változtatása elődeihez képest abban is megnyilvánul, hogy a kiválasztott nyolc példázatot ő csak két csoportba osztotta három helyett. Ehhez tartozik újabb különbségként, hogy Crossan döntése mögött világosan felépített kritérium áll, amely egyaránt figyelembe veszi az elemzett példázatok tartalmát és (főleg) struktúráját. A Crossan által felállított első csoportban azok a példázatok kapnak helyet, amelyek hűen tükrözik az első századi Palesztina mindennapi életének elvárásait, amely szerint a jó szolgáló elnyeri jutalmát, a rossz pedig büntetését. A második csoportba viszont azok a példázatok kerülnek, amelyek „felfordítják a berögződéseket, és el-lentmondanak a normalitás horizontjának.”⁴⁸ Ebbe a csoportba tartozik a hamis sáfár példázata, amelyre a szerző nézetében hatványozottan igaz, hogy felfordítja

⁴⁵ „Servant parables are those whose central story line concerns such a relationship at some instance of critical confrontation between master and servant.” John Dominic Crossan, „The Servant Parables of Jesus,” *Semeia* 1., 1. sz. (1974): 17–62., 19.

⁴⁶ „This classification is not secure enough to form the basis for a thematic study. Too much emphasis on the presence or absence of any special word for servant is peculiarly vulnerable to criticism on the level of the historical Jesus where *ipsissima verba* are probably out of the question.” Uo., 19.

⁴⁷ Mivel jelen alfejezet végén egy összefoglaló táblázatot közlök a példázatkutatók különböző csoportosításáról, itt nem térek ki egyenként a szerzők által kiválasztott rabszolgapéldázatok felsorolására, csak a hamis sáfár példázatának kategorizálására.

⁴⁸ Crossan, „The Servant Parables of Jesus”..., 38.

a berögződéseket.⁴⁹ Crossan szerint a két csoport struktúrájában és fordulataiban megegyezik, mindössze más-más szempont érvényesül bennük. Ebből a gondolatból vezeti le Crossan a végkövetkeztetését, hogy Jézus ugyanazt a (szolga)példázatot mondhatta el újra és újra különböző kisebb változtatásokkal. Ilyen értelemben, ha Jézus szavait (*ipsissima verba*) lehetetlen is megtalálni, példázatainak struktúráját (*ipsissima structura*) – mivel mindenik általa elemzett példázatban megegyezik – hűen őrizte meg a hagyomány. Ha Crossan egyneműsítő hatású struktúrakritériumát fenntartásokkal is kezeljük, amint azt Stoutjesdijk tette művében,⁵⁰ fontos megjegyeznünk, hogy elemzése által Crossan beemelte a diskurzusba a társadalmi elvárásokat felforgató Jézus képét.⁵¹ Jelentős adalék az is, hogy Crossan rabszolgapéldázatainak egyik csoportja, a „számonkérés példázatai” felhívják a figyelmet a jézusi példázatok eszkatológiai vonására.⁵²

Martijn Stoutjesdijk, elismerve John Dominic Crossan strukturalista alapú elemzésének széleskörű jelentőségét, több helyen is vitába szállt Crossan gondolataival. Stoutjesdijk a kritikájában először elismerte Crossan tanulmányának eredményeit, megjegyezve, hogy Crossan volt az első, aki elkülönítette és reflektorfénybe emelte a rabszolgapéldázatok külön csoportját, és beazonosította a példázatokkal kapcsolatos legfontosabb problémákat. Ezt követően Stoutjesdijk három pontba rendezte észrevételeit, amelyek a következők: 1.) Jennifer Glancy meglátásait követve kijelentette, hogy a fölérendelt-alárendelt viszonyrendszerrel való túlzott figyelem csökkenti, akár teljesen elvonja a figyelmet a rabszolgák elnyomásáról; 2.) nem értett egyet Crossan meglátásával, miszerint Jézus rabszolgapéldázatai felforgatták a társadalmi valóságot/elvárásokat; 3) vitába szállt Jézus kreativitásának Crossan általi túlzott hangsúlyozásával.⁵³ Stoutjesdijk észrevételei jól összefoglalják azokat a Crossan utáni értelmezéseket, amelyek immár egy harmadik korszakot képeznek a rabszolgapéldázatok értelmezéstörténetében.

A rabszolgapéldázatok kutatástörténetének harmadik korszaka

A rabszolgapéldázatok értelmezéstörténetének harmadik korszakának kezdetét Bernard Brandon Scott példázatokról írt munkájához kötik. Az 1989-ben kiadott, *Hear then the Parable (Halld hát a példázatot)* című művében Scott há-

⁴⁹ Uo., 31–33.

⁵⁰ STOUTJESDIJK, “Not like the Rest of the Slaves?”..., 71.

⁵¹ CROSSAN, „The Servant Parables of Jesus”,... 44.

⁵² Uo., 43.

⁵³ STOUTJESDIJK, “Not like the Rest of the Slaves?”..., 71.

rom csoportra osztotta Jézus példázatait témáik alapján: 1.) család, falu és város; 2.) gazdák és szolgák; 3.) földművelés és otthon. Scott szerint a gazdák és szolgák viszonyrendszeréről szóló példázatcsoport (amelynek a hamis sáfár példázata is része) alapja a társadalom hatalmi erőváltásainak bemutatása.⁵⁴ Scott a patrónus-kliens társadalmi modellt alkalmazásával jutott erre a következtetésre. Az új szempontnak számító társadalomelméleti modell alkalmazása azonban több kritikát kapott, mint elismerést. Jennifer Glancy és Mary Ann Beavis egyaránt kiemelték, hogy azáltal, hogy Scott egy kölcsönös érdekviszonyra alapuló kapcsolatként mutatta be a gazdák és szolgák viszonyát, enyhíti az első századi rabszolgák elnyomásának valóságát.⁵⁵ A példázatokot elemezve Scott két kategóriára bontotta a gazdák és szolgák példázatának csoportját: 1.) a gazda elutazik és hazatér; 2.) számadás. Stoutjesdijk szerint Scott jelentősége abban érhető tetten, hogy a gonosz szőlőmunkások példázatán kívül (Mt 21,33–44) Scott felosztása teljesen azonos Crossan felosztásával, Scott azonban a strukturalista kritériumok helyet tartalmi szempontok alapján osztotta fel a példázatokot, és jutott el hasonló következtetésre.⁵⁶

Martijn Stoutjesdijk felhívta a figyelmet egy, a Scott kötetével azonos évben megjelent doktori disszertációra, amelyet a kutatástörténeti összefoglalók figyelmen kívül szoktak hagyni. Anthony Basil Taylor példázatokról írt dolgozatában továbbgondolta Robert Alter típusjelenet (type-scene) nevű módszertanát,⁵⁷ és példázátértelmezési metodológiává formálta azt.⁵⁸ Taylor a gazda és szolga kapcsolatáról szóló példázatcsoportjában nyolc példázatot különített el a típusjelenetre fókuszáló komparatív kutatásában. Következtetése, hogy a gazdák és szolgák típusjelenete általános jelenség az ókori Palesztina sémi irodalmában: a Héber Bibliában, az Újszövetségben és a tannaiták írásaiban is. Taylor szerint ezt

⁵⁴ SCOTT, *Hear then the Parable...*, 73.

⁵⁵ Néhány éles kritikáért lásd Jennifer GLANCY, „Slaves and Slavery in the Matthean Parables,” *Journal of Biblical Literature* 119., 1. sz. (2000): 67–90., 70.; Jennifer A. GLANCY, *Slavery in Early Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 125.; BEAVIS, „Ancient Slavery as an Interpretive Context...”, 40.

⁵⁶ STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?”..., 72.

⁵⁷ A típusjelenet fogalmát Robert Alter alkalmazta először a bibliatudományokban. Alter szerint típusjelenet alatt „ismétlődő narratív epizódok sorozata” vagy „ismétlődő kompozíciós minták” értendők. Lásd: Robert ALTER, *The Art of Biblical Narrative* (New York: Basic Books, 1981), 50–51. Idézi Stoutjesdijk, lásd STOUTJESDIJK, „Not like the Rest of the Slaves?”..., 50.

⁵⁸ Anthony Basil TAYLOR, *The Master-Servant Type Scene in the Parables of Jesus*, PhD-dolgozat, Fordham University, 1989, 1–13.

a típusjelenetet gyakran az Isten és népe közötti kapcsolat metaforikus megjelenítésére használták.

A rabszolgapéldázatok értelmezéstörténetének harmadik korszakába sorolt munkákat főként a John Dominic Crossan tanulmányával való kapcsolatuk mentén lehet egybefogni. Míg Bernard Brandon Scott és Anthony Basil Taylor többnyire a crossani perspektívát vitték tovább, voltak olyan kutatók is, akik éles kritikát fogalmaztak meg ezekkel a művekkel szemben. Stoutjesdijk az összefoglalójában három szerzőt emel ki, akik erélyesen ellentmondtak és elmarasztalták a főként crossani és scotti értelmezési nézőpontot.⁵⁹ Mary Ann Beavis, Jennifer Glancy és Albert Harrill szemszövegének ismertetése rámutat a rabszolgapéldázatok mai értelmezési keretére és szempontjaira, amely megfelelő alapot biztosít a hamis sáfár példázatának elemzéséhez.

Mary Ann Beavis 1992-es tanulmányában tíz rabszolgapéldázatot sorolt fel. Kritériumrendszerét nem részletezte, munkájában azonban gyakran hivatkozott Crossan fentebb idézett tanulmányára. Mivel Beavis tanulmánya a történeti kontextus mellett főként a hamis sáfár példázatát elemzi, a későbbiekben részletesebben is bemutatjuk azt. Fontos adalék azonban, hogy egy 2022-ben kiadott könyv fejezetében Beavis továbbgondolta a rabszolgapéldázatok kérdését. Egy összehasonlító elemzés által, amelyben Jézus példázatait Ezópusz fabuláival és Epiktétosz írásaival hasonlította össze, az alábbi következtetésre jutott: „A rabszolgákról szóló példázatok következetesen a »küriosz« [úr, ebben a kontextusban gazda] perspektívájából indulnak ki: a rabszolgáknak engedelmessé válniuk kell az uruknak, mert a haszontalan rabszolgák értéktelenek, és a gazdák megbüntetik az engedetlen rabszolgákat. [...] Ezópusz fabuláival és Epiktétosz példabeszédeivel ellentétben [...] a Jézusnak tulajdonított példázatokra kevésbé jellemző a hallgatóságában lévő rabszolgák együttérző megszólítása, inkább az egyház rabszolgapéldázatok tagjainak perspektíváját veszik fel, és annak ideológiáját erősítik.”⁶⁰

⁵⁹ STOUTJESDIJK, „*Not like the Rest of the Slaves?*”..., 73.

⁶⁰ „The slave parables, in contrast, consistently take the perspective of the kyrios: slaves must obey their masters, disobedient slaves are punished, and unproductive slaves are worthless. [...] Unlike Aesop’s parables and Epictetus’s Discourses [...] the slave parables, attributed to the free Jesus, show little interest in sympathetically addressing the slaves in the audience, or of slave involvement in their composition. Rather, they assume the perspective, and reinforce the ideology, of the slave-holding members of the ekklesia.” MARY ANN BEAVIS, „Fables, Parables and Slaves: Epictetus, Aesop and the Gospels in Conversation with North American Slave Narratives.” in *Overcoming Dichotomies*.

Mary Ann Beavis elsősorban Crossan rabszolgákra használt szavait bírálta. Szerinte helytelen, hogy Crossan a rabszolgák viselkedését a „jó és hű”, valamint a „rossz és hűtlen” ellentétre hegyezte ki, ezek ugyanis erkölcsi kategóriák, és az első századi rabszolgák életében nem létezett ez a dimenzió.⁶¹ Ők egyszerűen szolgák voltak, akik azt kellett cselekedjék, amit gazdáik parancsoltak nekik. Beavis másik kritikája Crossannal (és Scott-tal) szemben az, hogy azok a történetek, amelyeket ők túlzott erőszakként fogtak fel, és a felforgató történetek kategóriájába soroltak, tulajdonképpen nem voltak szokatlan történései egy első századi rabszolgartató rendszernek.⁶²

Beavis kritikai hangvételű konklúziója után irányítsuk figyelmünket Murray J. Harris 1999-es kötetére, amiben a szerző a *δοῦλος* szó exegézisével vizsgálta, hogy az Újszövetségben miként vált a szó valós és metaforikus használatban egyaránt elterjedté. Harris szerint a rabszolgapéldázatok egy újszövetségi álláspont megfogalmazását képezik a kor rabszolgaságával szemben.⁶³ Elemzésében 13 példázatot sorol abba a csoportba, amelyek szerint kivétel nélkül az első századi rabszolgartató rendszerek működését mutatják be, amely alól a hamis sáfár példázata sem kivétel.

Jennifer Glancy éles kritikát fogalmazott meg John Dominic Crossan elemzésével kapcsolatosan. Glancy a testiség kérdését központba helyező művében azt nehezményezte, hogy Crossan teljesen figyelmen kívül hagyta a rabszolgákon elkövetett (testi) erőszakot annak ellenére, hogy annak elemei megjelennek az általa elemzett példázatokban is.⁶⁴ Ezt támasztja alá Albert Harrill is, aki Crossan szavait felhasználva állította, hogy pontosan ez a fajta erőszak képezte az első századi rabszolgartató rendszerekben a „normalitás horizontját.”⁶⁵

Parables, Fables, and Similes in the Graeco-Roman World, szerk. Albertina OEGEMA, Jonathan PATER, Martijn STOUTJESDIJK, 353–372. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022), 368.

⁶¹ Stoutjesdijk árnyalja ezt a meglátást, szerinte bár valószínű, hogy a valóságban a rabszolgák tényleg nem gondolkodtak erkölcsi kategóriákban, az irodalmi alkotások pont ezt akarják cáfolni azáltal, hogy rájuk ruházzák ezt az erkölcsi dimenziót. Így lehet az, hogy az alkotásokban a rabszolga, aki engedelmes és megbízható, az „jó” szolga, aki pedig lusta és megbízhatatlan, az „rossz”. Lásd STOUTJESDIJK, „*Not like the Rest of the Slaves?*”..., 73.

⁶² BEAVIS, „Ancient Slavery as an Interpretive Context...”, 41.

⁶³ Murray J. HARRIS, *Slave of Christ. A New Testament Metaphor for Total Devotion to Christ* (Westmont: InterVarsity Press, 1999), 47–48.

⁶⁴ Jennifer A. GLANCY, *Slavery in Early Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 125.

⁶⁵ Albert J. HARRILL, „The Psychology of Slaves in the Gospel Parables: A Case Study in Social History” *Biblisches Zeitschrift* 55., 1. sz. (2011): 63–74., 64.

A rabszolgák iránti érzékeny szemléletmódot viszi tovább Anders Martinsen disszertációja, aki teológiai válasszal próbálja magyarázni a rabszolgapéldázatok által megjelenített brutalitást. Martinsen teljesen elutasította Crossan nézetét, amely szerint a rabszolgapéldázatok valóságot felforgató irodalmi eszközök, és amellet érvel, hogy a lukácsi rabszolgapéldázatok szerves részét képezik az első századi görög-római irodalmi képzeletnek. Martinsen következtetése, hogy „a rabszolgapéldázatok gazda- és szolgálaképe túlnyomórészt az ókori világ hierarchikus képét támogatják, és tudatában vannak annak, hogy minden olyan szemlélet, amely szembement az uralkodó ideológiával, hosszú távon nem volt fenntartható.”⁶⁶ Martinsen szerint a rabszolgapéldázatokban megjelenő gazdáknak való engedelmség egyenlőnek tekintendő az Isten iránti engedelmséggel. Martinsen szerint ez a magyarázata annak, hogy a korai kereszténység idejében miért nem vonták kérdőre a rabszolgaság intézményét.⁶⁷

Edward Noble Kaneen 2015-ös munkájában amellet érvel, hogy ezekben a példázatokban semmi nem történik a rabszolgák nélkül. A Márk evangéliumában található rabszolgapéldázatokon végzett kutatásában Kaneen arra a következtetésre jutott, hogy 1.) az evangéliumok rabszolgapéldázataiban vannak „jó” és „rossz” rabszolgák; 2.) a rabszolgák értéket képviselnek; 3.) a rabszolgák szennvedést tapasztalnak; 4.) a rabszolgák a gazdáikkal való kapcsolatuk alapján ítéltetnek meg; 5) a rabszolgatörténetek fordulatot mutatnak be.⁶⁸ Kaneen egy sajátos módszertan felhasználásával jutott el ezekre a meglátásokra. A *Conceptual Blending Theory* alkalmazásával Kaneen azt próbálta meg értelmezni, hogy hogyan működik a rabszolgametafora az emberi tudatban, és hogyan kapcsolódik az a rabszolgapéldázatokhoz.⁶⁹

A rabszolgapéldázatok kutatástörténetének végéhez érve Martijn Stoutjesdijk munkáját kell bemutatnunk. Stoutjesdijk doktori dolgozatában a korai kereszténységi és a korai rabbinikus irodalomban vizsgálta azokat a példázatokot, amelyek rabszolgákról szólnak. Stoutjesdijk határozottan érvelt amellet, hogy a hamis sáfár példázatát a rabszolgapéldázatok csoportjában kell tárgyalni.⁷⁰

Az imént bemutatott kategória alapú kutatástörténet jól ábrázolja, hogy a rabszolgapéldázatok kiemelten fontos részét képezik Jézus példázatainak. A kü-

⁶⁶ Anders MARTINSEN, *Men and Unmen in the Parables of Luke: Reception, Slavery, Masculinity* (University of Oslo, 2015), 474.

⁶⁷ Uo., 393.

⁶⁸ Edward Noble KANEEN, *Discipleship is Slavery: Investigating the Slavery Metaphor in the Gospel of Mark*, PhD-értekezés, Durham University, 2017, 275–277.

⁶⁹ Uo., 51–55.

⁷⁰ STOUTJESDIJK, “Not like the Rest of the Slaves?” ..., 157.

lönböző kutatók elemzése rávilágított arra, hogy a rabszolgapéldázatok egy olyan első századi valóságot mutatnak be, amelyet irodalmi keretek között már nehéz értelmezni. Bár a kutatók által értelmezett rabszolgapéldázatok mutatnak közös nevezőt, legyen az akár strukturális (Crossan), akár tartalmi (Scott), azok mélysége csak akkor fedhető fel, ha egyenként kerülnek alapos vizsgálat alá. Ily módon nagyobb lehetőség van arra, hogy felszínre kerüljenek a rabszolgapéldázatok rendszer olyan elfeledett elemeire, mint a rabszolgák testi bántalmazásának kérdésköre (Glancy), vagy a belátás, hogy ezek a példázatok a tényleges valóság egy-egy elemét mutatják be (Beavis és Harris). Ezek mellett kerül be a diskurzusba a rabszolgapéldázatok teológiai értelmezése (Martinsen), de annak a leleplezése is, hogy mindez az első századi Palesztinában a „normalitás horizontján” belülre esett (Harrill). Ezekhez a felvetésekhez kínál jó kiegészítést, ha elkezdünk gondolkodni azon, hogy a mindennapi életből vett metaforák hogyan válnak történetekké az ember elméjében és emlékezetében (Kaneen).

A kutatástörténet zárásaként a Martijn Stoutjesdijk által összeállított összefoglaló táblázatot közlöm magyar nyelven. A táblázat szemlélteti, hogy az imént felsorolt kutatók mely rabszolgapéldázatokot vizsgálták az általuk összeállított kritériumrendszerek mentén. A szürkével színezett négyzetek azt jelölik, hogy az adott példázatot melyik szerző ítélte rabszolgapéldáznak. A szinoptikusokban megjelenő párhuzamok mellett a táblázat a példázatok Tamás evangéliumában lévő helyét is mutatja. A Stoutjesdijk által összeállított táblázat azonban más részlet miatt válik igen jelentőssé. Azon rabszolgapéldázatok mellett, amelyek tartalmazzák a *δοῦλος* kifejezést, vagyis explicit bennük a rabszolgák jelenléte, Stoutjesdijk – a fentebb részletezett érvelése okán – a hamis sáfár példázatát is hozzáadja a táblázathoz, bizonyítva, hogy a példázatban szereplő sáfárra az értelmezés során rabszolgaként kell tekinteni. Így, bár a hamis sáfár példázatának szereplője egy οἰκονόμος, kiemelt helyet kap a rabszolgapéldázatok sorában.⁷¹

⁷¹ STOUTJESDIJK, „*Not like the Rest of the Slaves?...*”, 75–76.

A rabszolgapéldázatok összefoglaló táblázata Martijn Stoutjesdijk nyomán

		Weiser	Crossan	Scott	Beavis	Harris	Kaneen	Stoutjesdijk
1.	A gonosz szőlőmunkások Mk 12,1–12, Lk 20,9–18, Tm 65							
2.	Az ajtónálló Mk 13,33–37							
3.	A búza és a konkoly Mt 13,24–30							
4.	A gonosz szolga Mt 18,23–35							
5.	A szőlőmunkások Mt 20,1–13							
6.	A királyi menyegző Mt 22,1–14, Lk 14,15–24, Tm 64							
7.	Az okos és a gonosz szolga Mt 24,45–51, Lk 12,42–46							
8.	A tíz szűz Mt 25,1–13							
9.	A tálumok/minák Mt 25,14–30, Lk 12,42–46							
10.	Az utolsó ítéletről Mt 25,31–46							
11.	A hitelező két adósa Lk 7,41–43							
12.	Az éber szolgák Lk 12,35–38							
13.	A terméketlen fügefafa Lk 13,6–9							
14.	A tékozló fiú Lk 15,11–32							
15.	A hamis sáfár Lk 16,1–8							
16.	A szolga jutalma Lk 17,7–10							

Társadalomtudományi elemzés

A hamis sáfár példázatában bemutatott történések értelmezéséhez elsősorban az adott kor társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és jogi berendezkedésének vizsgálata szükséges, amelyet legösszettebben társadalomtudományi kritika segítségével végezhetünk el.⁷² Ez azért fontos, mert amint azt Klyne Snodgrass megjegyezte, a hamis sáfár története olyan példázat, amelyben sok a hiányzó elem, ennek okán rendkívül könnyű túlzott szubjektivitással értelmezni azt.⁷³ Ezért elengedhetetlen a példázat mögötti társadalmi-történelmi ismeretek összefoglalása, hogy általuk létrejöhessen a példázat értelmezésének hiteles keretrendszere.

A példázatot tehát a rabszolgapéldázatok sorában kell értelmeznünk, így kiindulópontunk, hogy a történetben szereplő sáfár, az οικονόμος egy rabszolga. A példázat jól szemlélteti az első századi ügyintéző (rabszolga)sáfárok munkakörét és képességeit, de ugyanakkor lehetőségeit is. Az ókorban nem volt ritka, hogy a tehetős emberek kitanították rabszolgáikat, hogy azok helyettük végezhesék a magasabb rendű munkákat. A történetben szereplő sáfár jó példa erre: felelős munkája rávilágít arra, hogy a mezőgazdasági munkálatokban miként helyezték el mestereik a kitanított rabszolgáikat.⁷⁴ Ezen a ponton cáfolnunk kell Klyne Snodgrass összetett elemzésének azon részét, amelyben kijelenti: „A férfi szinte biztosan inkább ügynök, mint rabszolga.”⁷⁵ Snodgrass arra alapozza állítását,

⁷² A társadalomtudományi kritika magyar nyelvű bemutatásához lásd CZIRE Szabolcs: „A társadalomtudományi kritika a bibliaértelmezés szolgálatában”, *Keresztény Magvető* 130., 4. sz. (2023): 439–459.; Az első századi Palesztina makro- és mikroszociológiai elemzéséhez lásd bővebben: CZIRE Szabolcs, „Makroszociológiai vizsgálódások a Jézus-kori Galileában. Társadalmi rétegződés és az evangélisták meggyőzési stratégiái”, *Keresztény Magvető* 112., 1. sz. (2006): 5–23.; CZIRE Szabolcs, „Jézus világának mikroszociológiai / antropológiai dimenziói. Becsület és szégyen, kollektív személyiség”, *Keresztény Magvető* 112., 3. sz. (2006): 256–271.

⁷³ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 312.

⁷⁴ Fontos megjegyezni, hogy noha a rabszolgák a jogilag kijelölt státuszukon túlmenően is befolyásra és kiváltságokra tehettek szert, és a gazdáik által felügyelt birtokokon gazdasági tevékenységek mellett akár alacsonyabb rangú rabszolgatársaikat is irányíthatták, mindezek ellenére énképük legmeghatározóbb szempontja a szabadság hiánya maradt. Lásd Ekkehard W. STEGEMANN és Wolfgang STEGEMANN, *The Jesus Movement. A Social History of Its First Century*, ford. O. C. DEAN, Jr. (Minneapolis: Fortress Press, 1999), 58–60.

⁷⁵ „The man is almost certainly an agent rather than a slave.” Lásd SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 315. Lusie Schottroff elemzésében még ellentmondásosabban jelenik meg ez a gondolat. Bár a példázat történelmi elemzésénél kijelenti, hogy: „a Római Birodalom-

hogy a kölcsönbe adott javak mértéke túlzó.⁷⁶ A száz korsó olaj körülbelül 3028 liternek,⁷⁷ míg a száz kórus búza 1100 vékának, ami 38 762 kilogrammnak felelhet meg. Snodgrass szerint mivel a mértékek el vannak túlozva, ezek arra utalhatnak, hogy a példázat egy kifejezetten tehetős mesterről és annak tehetős sáfárjáról szól.⁷⁸ Ezzel egyet tudunk érteni, azzal a feltétellel, hogy hangsúlyoznunk kell, a sáfár egy rabszolga volt, a túlzott értékek pedig irodalmi eszközökként működtek. Továbbá, az ókori Galileában egy sáfár magas társadalmi pozíciója vagy hatásköre teljes mértékben elképzelhető volt annak ellenére, hogy jogilag rabja volt valakinek.

Hasonló eredményre jutunk, ha a példázatot a becsület-szégyen társadalmi, kulturális kódrendszer tengelyére helyezve olvassuk.⁷⁹ Egyrészt a példázat jól ábrázolja, hogy a mester becsülete az egyik legfontosabb aspektusa a történetnek. Ezt támasztja alá a kutatástörténetben bemutatott művek jelentős része, amelyek amellet érveltek, hogy akár csellel, kötelességből, akár egyéni jószándékból, de a sáfár titkos intézkedése mestere becsületének megőrzése céljából történt. Másrészt ezt az értelmezést árnyalhatja az a tény is, hogy az ókori társadalomban a rabszolgáknak nem volt becsülete. Bár jelentős pozíciókat tölthettek be, amint azt a jelen történetben szereplő sáfár is igazolja, ez csak státuszt biztosított nekik,

ban a gazdasági ügyintézők általában rabszolgák voltak, még az államigazgatás legmagasabb szintjein is”, később elveti a gondolatot. Mindkét szerző arra alapozza nézetét, mely szerint ki kell zárunk a lehetőségét, hogy a példázatbéli sáfár egy rabszolga, hogy a hamisan cselekvő rabszolgák büntetést és erőszakot várhattak, nem pedig elbocsátást, ahogyan azt a példázat szövege mutatja. Sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy egy rabszolga cselekedeteinek eltérő fogadtatása volt a mesterükkel való viszonyuk folytán, mint azt, hogy egy szabad ember ilyen befolyásos pozícióra tegyen szert. „Normally the business managers in the Roman empire, even at the highest levels of statecraft, were slaves.” Lásd, Luise SCHOTTROFF, *The Parables of Jesus*, ford. Linda M. MALONEY (Minneapolis: Fortress Press, 2006), 158.

⁷⁶ Craig L. BLOMBERG egyenesen hihetetlennek nevezi az értékeket, és a kor ismert mértékeivel össze nem egyeztethetőnek tartja. Craig L. BLOMBERG, *Interpreting the Parables* (Downers Grove: IVP Academic, 2012), 264.

⁷⁷ Ebben az esetben félrevezető lehet a Biblia revideált, új magyar fordítása. A korsóra használt görög kifejezés, a βάτους (bátus) jövevényszó, ami a héber űrmérték egy fajtájából ered. A Károli-féle fordítás megőrizte ezt: „Az pedig monda: Száz bátus olajjal”.

⁷⁸ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 322.

⁷⁹ A becsület-szégyen kulturális kódrendszer kulcsfontosságáról a történeti Jézus kontextusában lásd John Dominic CROSSAN, *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant* (San Francisco: HarperSanFrancisco, 1991); Zeba CROOK, „Honor, Shame, and Social Status Revisited”, *Journal of Biblical Literature* 128., 3. sz. (2009): 591–661. Lásd még: Bruce MALINA, *The New Testament World: Insights from Cultural Anthropology* (Atlanta: John Knox Press, 1981).

de nem becsületet.⁸⁰ A kettő közti különbséget jól érzékelteti az inkonzisztens státuszelmélet (amelyet főként a rabszolgák társadalmi státusza és jogi állapota közti különbség bemutatásához dolgoztak ki), valamint az, hogy a rabszolgák legmeghatározóbb tapasztalata mindenek felett mégiscsak az volt, hogy jogilag nem voltak szabadok, és nem rendelkezettek saját maguk felett.⁸¹ Éppen ebből kifolyólag válik érdekessé Rene A. Baergen értelmezése, aki szintén a becsület-szegyeny viszonyrendszerben elemezte a példázatot, mégis egy teljesen eltérő szempontot sikerült beemelnie az értelmezési mezőbe.

A hamis sáfár példázatát mint a valós rabszolgaság szempontjait bemutató történetet elenyészően kevesen elemezték. Különálló tanulmányban legutóbb Rene A. Baergen helyezte a hangsúlyt az ókori rabszolgaság rendszerére és részleteire. Munkájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a történet rabszolgasáfárának motivációja a társadalmi mobilitás lehetett. Baergen amellett érvelt, hogy az ügyintéző pozícióban lévő rabszolgák felismerhették egyikét annak a nagyon kevés lehetőségnek, amikor esélyük adódott megváltoztatni a pozíciójukat a társadalomban. A hamis sáfár esetében ennek kiváltó oka az ellene felhozott (akár hamis) vád lehetett. Baergen nézetében a hamis sáfár a veszélybe kerülő társadalmi pozíciójára azt találta ki megoldásként, hogy a jótékonykodással (az adóságok elengedésével) kialakíthat egy olyan ügyfélhálózatot, amely később megmentheti őt. Történhetett úgy is, hogy egy másik tehetős ember, akinek a sáfár elengedte a tartozását, cserébe ezért közbenjárt érte: meghívta magához, befogadta, és ideiglenes menedéket kínált neki. Vagy történhetett úgy is, hogy az, akinek a sáfár elengedte a tartozását, kivásárolta őt a gazdájától, így attól kezdve ő hozzá tartozott, megmentve a sáfárt attól, hogy előző gazdája elszámoltassa. Ezeket összegezve Baergen arra a következtetésre jut, hogy: „[a sáfár] cselekedete nem az önzetlen nagylelkűség, a szívből jövő büntudat vagy az eszményi ösz-

⁸⁰ Pontos meghatározást ad erről Mitzi Smith, aki összegzi Jennifer Glancy és Orlando Patterson fentebb bemutatott nézeteit: „A rabszolgáknak nem volt becsülete a római társadalomban; nem tulajdonítottak nekik társadalmilag elismert becsületet. A rabszolgákat erőszakkal elszakították családjuktól, hazájuktól és kultúrájuktól, és nem voltak jogaik. A rabszolgatartók teljes mértékben rendelkeztek a tulajdonukban lévő rabszolgák teste, szexualitása és munkája felett.” „Slaves possessed no honor in Roman society; no socially recognized honor was attributed to slaves. The enslaved were forcefully uprooted from their family, homeland, and culture, and had no rights. Enslavers possessed total access to the bodies, sexuality, and labor of the slaves they owned.” Mitzi J. SMITH, „Roman Slavery and the New Testament”, in *Toward Decentering the New Testament: A Reintroduction*, szerk. Mitzi J. SMITH, Yung Suk KIM (Eugene: Cascade, 2018), 46.

⁸¹ STEGEMANN és STEGEMANN, *The Jesus Movement...*, 70.

szertartozás tette. Ez egy olyan rabszolga ravasz és [...] kétségbeesett ellenállása, aki kiváltságos hozzáférést élvezett gazdája vagyonához.”⁸²

Egy másik társadalomtudományi értelmezési lehetőség a példázat patrónus-kliens modell alapján történő vizsgálata, ahogyan azt nemrég Jonathan Guevara tette.⁸³ Felelevenítve azonban azokat a kritikákat, amelyeket fentebb bemutatunk a rabszolgapéldázatok ilyen értelmezésével kapcsolatban, mint például Jennifer Glancy munkája, ezt az értelmezési lehetőséget nem tartjuk eredményesnek. A történet szereplőjét a rabszolgasors keretrendszerében kell értelmezni, és ilyen értelemben a becsület és a szegény rendszere hitelesebb alapot szolgálhat.

Mindezeket összevetve, megállapítható, hogy a példázat hitelesen jeleníti meg az első századi sáfár/ügyintéző rabszolgák munkakörét, felelősségét, képességeit és lehetőségeit. A fenti nézőpontok közül bármelyik lehetséges, és bár eltérőek, van bennük egy közös pont. Függetlenül attól, hogy hová helyezzük a hangsúlyokat a hamis sáfár példázatának értelmezésekor, a társadalomtudományi kritikával végzett elemzés arra mutat rá, hogy egy kiszolgáltatott, egzisztenciájában veszélyeztetett helyzetben lévő szereplő miként tudott éles eszű, túlélési ösztönről tanúbizonyságot tevő megoldásokat keresni és találni.

Irodalmi elemzés

A szinoptikusok evangéliumok szerzői közül Lukács a legnagyobb példázatmesélő. A lukácsi példázatokat vizsgálva Mártonffy Marcell jegyzi meg, hogy Lukács evangéliumában elválaszthatatlanná válik a teológia és narrativitás, amelynek a példázatok kiváló példái.⁸⁴ Lukács evangéliuma tartalmazza a legtöbb és leghosszabb példázatot: ez magyarázattal szolgálhat a fentebbi állításra.⁸⁵ Igaz ez a rabszolgapéldázatok kategóriájára is, mivel Lukácsnál nyolc ilyen pél-

⁸² „His is not an act of selfless generosity, heartfelt remorse, or ideological solidarity. It is the shrewd and, I would think, desperate resistance of a slave who has enjoyed privileged access to his master’s financial assets.” BAERGEN, „Servant, manager or slave? ...”: 33.

⁸³ Jonathan GUEVARA, „A Peasant’s Satire of the Politics of Debt (Luke 16:1–8a)”, *Biblical Theology Bulletin* 54., 1. sz. (2024): 13–25.

⁸⁴ MÁRTONFFY Marcell, „Elveszett és megkerült. Az újszövetségi példázatok mint egyszerű formák poétikai komplexitása”, in „*azé küdött az Isten ide hozzátok, hogy segíjtek rajtatok*”. *Példázatok és folklórszövegek hermeneutikája*, szerk. BÁLINT Péter, BÁLINT Zsuzsa, 11–27., (Hajdúböszörmány–Debrecen: Didakt Kft–Debreceni Egyetem Gyerneknevelési és Gyógypedagógiai Kar Alkalmazott Narratológiai Műhely, 2018), 6.

⁸⁵ Arland J. HULTGREN, *The Parables of Jesus. A Commentary* (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000), 428–429.

dázat szerepel, míg Máténál hat, és Márknál csak kettő. Teológiai szempontból Lukács evangéliumában hangsúlyossá válik az Emberfia eljövételére való készülés. Evangéliuma viszont a társadalmi jellegéről a legfelismerhetőbb, amely a példázatokban szintén tetten érhető, mivel Lukács szereplői és bemutatott helyzetei legtöbb esetben azt a célt szolgálják, hogy egy társadalmi igazságtételt mutassanak be.⁸⁶ Ezekre az alapokra építve vizsgáljuk meg a következőkben irodalmi megközelítéssel a hamis sáfár példázatát.

Lukács evangéliumának 16. fejezete, amely a hamis sáfár történetével kezdődik, a pénz tematikája köré épül: e toposz jellegzetes lukácsi stílusvonás. A kölcsönről szóló példázatok több helyen is felbukkannak az evangélium szövegében. A fejezet Lukács evangéliuma „utazási tudósítása” végén helyezkedik el, amelynek köszönhetően behatárolható az egykori hallgatóság.⁸⁷ Jelen vannak a tanítványok, valamint Jézus ellenségei. A vizsgált rész egy másik érdekessége, hogy az evangélisták közül egyedül Lukács használja az *οικονόμος* (vagyonkezelő, sáfár) kifejezést, amely egy helyet kivéve⁸⁸ csak ebben a példázatban fordul elő.⁸⁹

A hamis sáfár példázata az 1. versben a Lukács evangéliumában többször megjelenő szókapcsolattal indít: *Ἄνθρωπος τις* (egy ember).⁹⁰ Ezt követően a 2–7-ig terjedő versek a sáfár intézkedéseit ismerteti részletesen, mely rész elemzése nem jelentett gondot sem a korabeli, sem a jelenkori értelmezőknek. Ellenben a 8. verstől, amelyben a mester megdicséri sáfárát, a történet kardinális fordulatot vesz, és értelmezési nehézségek sokaságát állítja az olvasók elé. Feltevődik a kérdés, hogy ha a sáfár valóban hamis volt, ahogyan azt a részletek sugallják, miért dicsérte őt meg a mestere. Esetleg megtörténhet, hogy a sáfár mégsem hamis? A példázatban leírt események részletes elemzése megoldást kínálhat erre a kérdésre.

Amint arra Klyne Snodgrass rámutatott, a Lk 16,8-ban szereplő „hamis” (vagy igazságtalan) jelző, az *ἀδικίας* genitívus alakban szerepel, ami arra enged következtetni, hogy a sáfár a negatív címkét az 5–7. versekben leírt cselekedetei miatt kapta, nem pedig a példázat első versében szereplő vád miatt, miszerint

⁸⁶ John P. MEIER, *A Marginal Jew. V. Probing the Authenticity of the Parables*, (New Haven-London: Yale University Press, 2016), 195.

⁸⁷ Lauri THUREN, *Parables Unplugged: Reading the Lukan Parables in Their Rhetorical Context* (Minneapolis: Fortress Press, 2014), 130.

⁸⁸ Az okos és gonosz szolga példázata az egyetlen hely, ahol előfordul még az *οικονόμος*. „Ki tehát a hű és okos sáfár, akit az úr a szolgálói fölé rendel [...]” Lk 12,42

⁸⁹ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 314.

⁹⁰ Lásd példának a Lk 10,30; 14,16; 15,11; 16,1; 16,19; 19,12 kezdéseit.

eltékozolta ura vagyonát.⁹¹ Egyetértve tehát Snodgrass-szal, elmondható, hogy a példázatban a sáfár hamisságának okát keresve, nem arról van szó, hogy eltékozolta volna ura vagyonát, hanem a sáfár azon intézkedéseiről, melyekkel elengedte az adósok tartozásának egy részét. Az 5. vers expliciten is kimondja, hogy a sáfár magához hívhatja urának adósait, ami által világossá válik, hogy a mesterét illető tartozás egy részét engedte el.⁹² A sáfár hamissága mellett azzal is érvelhetünk, hogy a 6. versben a sáfár arra kéri az adósokat, hogy gyorsan cselekedjenek, azaz gyorsan írják át kisebbre a tartozásuk összegét.⁹³ Ezt az érvet megerősíti Lauri Thuren nézete, aki szerint a példázat kulcsa a gyorsaságra való felhívás.⁹⁴

A példázat gerincének elemzése után térjünk rá a 8. versre, amely az értelmezés legnehezebb pontjának bizonyult a kutatástörténet alapján. Az értelmezések egyik központi kérdése mindenkor az volt, hogy kire vonatkozik a 8a-ban lévő *κύριος* (úr) kifejezés.⁹⁵

<p>„καὶ ἐπήνεσεν ὁ κύριος τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας ὅτι φρονίμως ἐποίησεν...”</p>	<p>„⁸Az ura pedig megdicsérte a hamis sáfárt, hogy okosan cselekedett...” (RÚF) ⁸És dicsére az úr a hamis sáfárt, hogy eszesen cselekedett...” (KG)</p>
---	--

Joachim Jeremias-szal kezdődően a versben szereplő *κύριος*-t több kutató Jézusra vonatkoztatta.⁹⁶ Jeremias arra hivatkozott, hogy tizenhét másik esetben, de főként a Lk 18,6-ban (a hamis bíró példázatában) a *κύριος* kifejezés egyértel-

⁹¹ Ezt támasztja alá a 8. versben a dicséretre használt *φρονίμως* (bölcsen) szó is – a Bauer-féle nyelvi lexikon az igazságtalanságot vagy hamisságot úgy értelmezi, mint saját körülményekhez képest felmutatott bölcsességet. Lásd Walter BAUER, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago –London: University of Chicago Press, 2021), 948.

⁹² Arland Hultgren szintén a mester hasznának elengedéséről beszél, sőt érvelésében a sáfár éppen azért érdemelte ki a dicséretet, mert eszsége mesterének minden képzeletét felülmúlta. HULTGREN, *The Parables...*, 151.

⁹³ A Lk 16,6-ban szereplő *ταχέως* bár a RÚF-ban „gyorsan”-ra van fordítva, jelentése közelebb áll a „hirtelen”, „késlekedés nélkül” kifejezésekhez. Ezzel valóban alátámasztható a sáfár szándékának igazságtalan volta. BAUER, *A Greek-English Lexicon...*, 882.

⁹⁴ THUREN, *Parables Unplugged...*, 111.

⁹⁵ Ebben az esetben megtéveszthet bennünket a RÚF (kedvező) fordítása, ahol „az ura” jelenik meg genitívus alakot sejtetve. A görög szövegben azonban a *κύριος* nominatívusban van, ami által érthetővé válik a kérdés állandó jelenléte az értelmezéstörténetben. A Károli-féle fordítás által számunkra is megismerhetővé válhat ez a kérdésség, ott ugyanis „az úr” jelenik meg.

⁹⁶ JEREMIAS, *Jézus példázatai*, 32. Lásd még SCHOTTROFF, *The Parables of Jesus*, 160.

műen Jézusra vonatkozik: „Azután így szólt az Úr: Halljátok, mit mond a hamis bíró!” (Lk 18,6). A 18. fejezet 6. versében valóban egyértelmű eldönteni a kérdést, mivel a mondatban megjelenik külön mindkét lehetséges szereplő: az Úr (Jézus) és a hamis bíró. Ezzel szemben a hamis sáfár példázatában a Lk 16,8-ban mindössze egy „úr” jelenik meg. Snodgrass azzal cáfolja Jeremias 18,6-ra való hivatkozását, hogy míg abban a használatban az egyértelműen elkülönül az előtte lévő versekben elmesélt hamis bíró példázatától, addig a hamis sáfár példázatának esetében a 16,8a vers még tisztán a példázat része, tehát arra az úrra kell utaljon, aki addig is a példázat része volt a kezdetektől, vagyis a sáfár mesterére.⁹⁷ Snodgrass felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy a példázaton belül kétszer is előfordul a kifejezés, a 3. és az 5. versben, és mind a kétszer a mesterre vonatkozik, ennek értelmében a hallgatónak nincs indítéka másra vonatkoztatni az alanyt, és úgy értelmezni azt, mint Jézusra való utalást.⁹⁸ Ezt fogalmazza meg Lauri Thuren, aki szerint míg a Lk 18,6-ban (a hamis bíró példázatában) egy konkrét idézet szerepel Jézustól, addig ebben az esetben semmi jel sem utal Jézus közvetlen megszólalására.⁹⁹ Egy másik érv az lehet, hogy a mester 1–2. versekben megjelenő leírása (amikor hivatja a sáfárt) eleve azt feltételezi, hogy a történet végén még vissza kell térnie, hogy ítéletet mondjon.¹⁰⁰ Ne feledjük el Mary Ann Beavis fentebb már idézett gondolatát, aki szerint „A rabszolgákról szóló példázatok következetesen a »küriosz« perspektívájából indulnak ki: a rabszolgáknak engedelmeskedniük kell az uruknak...”¹⁰¹ Lauri Thuren szerint Jézus éppen a mester visszaemelésével alkotja meg a példázat tetőpontját, ami a példázat műfaji jellemvonásai okán egy váratlan helyzet kell legyen.¹⁰²

⁹⁷ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 316.

⁹⁸ Ez rezonál Fitzmyer markáns állásfoglalásával, aki leszögezi, hogy a 9. versben explicit az alanyváltás a sáfár uráról Jézusra (*Kai êγὼ ὑμῖν λέγω* – Én is mondom nektek), ezért semmi okunk már a 8a-ról ezt feltételezni. Lásd FITZMYER, „The story of the Dishonest...”, 28.

⁹⁹ THUREN, *Parables Unplugged...*, 111.

¹⁰⁰ Bernard Brandon Scott szintén erre a következtetésre jut. Megfogalmazása szerint a példázat logikailag megköveteli, hogy a κύριος ebben a versben ugyanarra vonatkozzon, mint a 3. és 5. versben. SCOTT, *Hear then the...*, 257.

¹⁰¹ BEAVIS, „Fables, Parables and Slaves...”, 368.

¹⁰² THUREN, *Parables Unplugged...*, 112. A jézusi példázatok alapvonását John Dominic Crossan is a váratlan, ún. „sarki fordulatokban” (polar reverse) állapítja meg. Az ilyen fordulatok lényege, hogy az elvárt megoldás helyett mindig egy totálisan más helyzet – legtöbbször éppen az ellenkezője – áll be, mint amire a hallgató számított. CROSSAN, *In Parables...*, 52.

A 8 vers második részének elemzése tovább növeli a fenti gondolatmenet relevanciáját, illetve a példázat értelmezéséhez is megadja a kulcsot.

<p>„^{8b}...ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώτεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτὸς εἰς τὴν γενεάν τὴν ἑαυτῶν εἰσιν.”</p>	<p>„^{8b}...mert e világ fiai a maguk nemében okosabbak, mint a világosság fiai.”</p>
--	---

A példázat üzenetét és a választ az előbbieken feltett kérdésekre éppen a 8b vers adja meg. Snodgrass arra hívja fel a figyelmet, hogy a 8b verssel Jézus nemcsak felmutat és összemér két különböző világrendet, hanem azok helyes megélését is ábrázolja. A két szintér metszéspontja a sáfár, aki bár e világ fiaihoz tartozik, cselekedetei más szintre mutatnak, amely azonban mégsem a világosság fiainak színtere.¹⁰³ Silas Dogara ebben a magatartásformában összegzi az igazi tanítványságot, és szerinte a példázat ezt a viselkedésmintát tűzi ki célul a mindenkori hallgató és olvasó elé. A sáfár tehát egyik kategóriába sem tartozik bele. Az *οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου* (e világ fiai) kifejezés azáltal, hogy rámutat e világ létezésére, arra utal, hogy léteznie kell egy másfajta világnak is. Ha ezt a gondolatot Jézus szolgálatának keretében értelmezzük, akkor valószínűleg egy eszkatológiai jelentést kell elképzelnünk. Az is alátámasztja az új világ jelenvalóságát, hogy megjelennek a világosság fiai, akik tetteikben már ennek az új világnak a rendje szerint kellene cselekedjenek. Azáltal azonban, hogy Jézus a 8b versben az e világ fiaiat dicséri, és nem a világosság fiai, Snodgrass szerint Jézus rosszat sejtet ez utóbbiról. Eszerint a sáfár, aki e világ fia, tudta, hogyan járjon el az ő világrendje szerint, hogy a legjobbat hozhassa ki belőle, de a világosság fiai nem tudják, hogyan használhatnák ki bölcsen az ők világrendjüket. Snodgrass szerint Jézus mondása arra utal, hogy a világosság fiai nem tudják, hogyan éljék meg a már jelenlévő Isten országát.¹⁰⁴

A példázat lényege tehát nem egy hagyományos eszkatológiai értelmezés, ami arra késztet, hogy feladjuk a jelenvaló világot egy eljövendő (elvont) világért, hanem az, hogy a jelenlegi világunk eszközeit hogyan tudjuk felhasználni arra,

¹⁰³ Silas Turrang DOGARA, *A social-scientific study of the Parable of the Shrewd Steward in Luke 16:1–9*, mesteri szakdolgozat, Stellenbosch University, Faculty of Theology, 2016, 80.

¹⁰⁴ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 322.

hogy átnyúljunk, átlépünk az új világba, és megidézzük Isten országát.¹⁰⁵ A példázat 8. verse arra mutat rá, hogy a saját kompetenciáink, a saját eszközeink felhasználásával be tudunk lépni ebbe új világba.

A példázat alkalmazása

A fentebbi elemzés alapján a példázat célja, hogy rámutasson arra, miként cselekszik a sáfár egy válsághelyzetben, főként hogy miként bánik ilyenkor a vagyonnal.¹⁰⁶ A példázat kulcskérdése, hogy mi módon kell bánni a vagyonnal egy eszkatológiai válság idején.¹⁰⁷ Erre adja meg a választ a sáfár bölcsessége, amely arra szólít fel, hogy a vagyonnal az Isten országa jelenvalóságának tudatában és azt megidézően bánjunk, nem pedig önös célokra használva.¹⁰⁸

A hamis sáfár példázata tehát két világrend közti egzisztenciális rés megta-paszthalhatóságáról beszél. A példázat azt mutatja be, hogy hogyan érhet össze két különböző tér, de főként azt, hogy hogyan lehetséges a jelenlegi világban egy új, eszkatológiai világrend szerint élni és cselekedni.

A példázat értelmezéstörténetében folyamatosan visszatérő kérdés, hogy ki-nek szól a példázat: a tanítványoknak, ahogyan a példázat elején erre utalás történik, Izráelnek általánosan, vagy a zsidó vezetőknek, főként a farizeusoknak. A kérdésre a választ az adja meg, hogy a példázatot hányadik versig tekintjük egy-

¹⁰⁵ John NOLLAND, „Luke 9:21–18:34”, *World Biblical Commentary*, szerk. Uő (Dallas, Word Books Publisher, 1989), 801.

¹⁰⁶ Lukács evangéliumában nem választható el egymástól az eljövendő új világrendre való felkészülés válságállapota és az, hogy ebben az állapotban a vagyont az esetek megsegítésére használjuk-e fel. Ez a kettő együtt jár. Erre mutat rá Silas Dogara társadalomtudományi megközelítésű elemzése, amely alátámasztja Klyne Snodgrass téziseit is. A két kutató végkövetkeztetése szinte tökéletesen megegyezik. Lásd: DOGARA, „A social-scientific study of the Parable...”: 12.

¹⁰⁷ Samuel Rogers 2019-ben megvédett doktori értekezésében ugyancsak erre a következtetésre jut. Szerinte a példázat szándéka az, hogy bemutasson egy olyan példát, amelyben a vagyon nem felhalmozódik, hanem magasabb célokra van felhasználva. Samuel J. ROGERS, *Hearing Luke's Parables through the Socio-Economic Contexts of His Audience Members*, University of Manchester, School of Arts, Languages and Cultures, 2019, 177.

¹⁰⁸ Ezt a következtetést tartja doktori értekezésében Joel Allen Troxler is a leginkább megegyezőnek a Lukács evangéliumában megjelenő teológiával, amelyben az eszkatológiai válságállapot és a vagyon helyes használatának erkölcsi útmutatása összefonódva van jelen. Joel Allen TROXLER JR., *Doing Justice To The Unjust Steward: An Exegetical Examination Of Luke 16:1–13 And Its Context*, Louisville, The Southern Baptist Theological Seminary, 2003, 277.

ségesnek. Ha a befejezés a 7. vagy a 8a. vers, ahogyan néhányan értelmezték,¹⁰⁹ abban az esetben a példázat (kizárólag) egy eszkatológiai értelmezést kíván meg, és üzenete egy készenléti állapotra való felhívás. Ebben az esetben a példázat egész Izráelnek szól. Ha azonban, a 8b. verset is a példázathoz tartozónak ítéljük, másra tereli a figyelmet.¹¹⁰ Ebben az esetben a példázat elején lévő lukácsi megjegyzés értelmet nyer, és célközönsége szélesebbé válik, mivel a példázat a (tágabb értelemben vett) tanítványoknak szánt mondásként áll előttünk.¹¹¹ A tanítványok úgy jelennek meg itt, mint a világosság kevésbé bölcs tagjai, akiknek szüksége van az új világrend szerinti élet megmutatására a sáfár példáján keresztül.¹¹² Erre használja fel az alkalmat Jézus, és tanít úgy, mint ahogyan azt több más bibliai hely is igazolja, a földi tulajdon és anyagiak helyes felhasználásáról (Lk 6,24–25; Lk 12,13–21).¹¹³

Ez az üzenet akkor válik még erőteljesebbé, amikor a példázatot rabszolga-példázatként kontextualizáljuk. Ha a történetben szereplő sáfár tetteit vizsgálva figyelembe vesszük, hogy ő rabszolga, és tervét és cselekedeteit ekként értelmezzük, még inkább kidomborodik a tanítványság felelőssége. A rabszolgáknak a valóságban semmilyen lehetőségük nem volt arra, hogy önállóan döntsenek, és úgy egyenek, hogy azok egy új világrend eszméit tükrözzék. A tanítványoknak azonban módjukban állt követni Jézus tanítását, mégis oly sokszor olvashatjuk az evangéliumokban, hogy félreértik vagy nem értik a felhívásait (Mk 4,13; Mk 8,17; Jn 14,9). Ha a példázatban szereplő rabszolga felismerte az alkalmat, amikor a hatáskörében álló egyetlen lehetőség megadódott, hogy egy új életre indul-

¹⁰⁹ John Dominic Crossan formakritikai érvelésre hivatkozva csak a példázatot csak a 7. versig tárgyalja. Lásd CROSSAN, „The Servant Parables of Jesus,” 31.

¹¹⁰ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 322.

¹¹¹ Fontos tisztázni, hogy ebben az esetben is, mint sok másiban, a tanítvány fogalmat szélesebben kell értelmeznünk. Az Lk 14,25-ből megtudjuk, hogy „Nagy sokaság ment vele”. A Lk 15,1-ből pedig megtudjuk, hogy „A vámszedők és a bűnösök mindnyájan Jézushoz igyekeztek, hogy hallgassák őt”. A tanítványok alatt ebben a részben tehát nem a tizenkettőt kell értenünk, hanem mindazokat, akik Jézus körül voltak és hallgatták a tanításait. THUREN, *Parables Unplugged...*, 144.

¹¹² Erre élezi ki Thuren is az elemzését. Szerinte a példázat elsődleges szándéka, hogy buzdítsa a tanítványokat. Lásd THUREN, *Parables Unplugged...*, 144. Lásd továbbá Klyne Snodgrass értelmezését, aki nem csak a 8b. verset, hanem a 9. verset is a példázat részének tekinti. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár 9. vers valóban a 8. vers üzenetét ismétli, nem történik jelentésváltoztatás, mivel a példázat már a 8. versben lezárul, és az üzenet is kirajzolódik, a 9. vers hozzátételése elengedhető az értelmezés szempontjából. Lásd SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 321–323.

¹¹³ KOZMA, *Jézus...*, 49.

jon, és élt vele, mennyivel inkább kell felismerje és élnie kell Jézus tanítványi segéneke mindazzal az alkalommal, amikor segíthetnek és hirdethetik az evangéliumot?

A rabszolgasáfár, bár törvény szerint hamisan cselekedett, egy jobb jövő reményében tette. A sáfár fondorlatosan élt az egyetlen lehetőséggel, amely megadatott számára. Rene A. Baergennel egyetértve mondhatjuk, hogy: „A hallgatóság meglepetésére a védtelen rabszolga [...] felfedezi a hatalmat [lehetőséget], amely a kezében van, és eredményesen használja azt, hogy érvényesüljön. A Jézus hallgatóságában lévő erőtlenség számára ez a példázat különösen jó hír lehetett; a hatalmasok számára azonban az üzenet minden bizonnyal árnyaltabb volt.”¹¹⁴ Jézus a példázattal hangsúlyozni akarta hallgatói, tanítványai számára, hogy ők is hasonlóan megfontoltak kell legyenek küldetésük során. Különösen igaz ez az anyagi javak felhasználására, aminek szintén tükröznie kell az új, eszkatológiai világrend eszméit. Ezt erősíti meg a példázat utolsó versében olvasható figyelmeztetés, miszerint „e világ fiai a maguk nemében okosabbak, mint a világosság fiai.”

A példázat titokzatosságához tartozik, hogy nehéz eldöntenünk, melyik oldalon tartózkodunk. Az e világ fiaiként törekszünk átnyúlni és megidézni a világosság eszméit, vagy a világosság megkeseredett fiaiként töltjük be alkalmatlanul hivatásunkat? Snodgrass szerint e nehézségben akkor bukunk el, amikor egyre jobban átengedjük magunkat a földi perspektívának annak ellenére, hogy képesek vagyunk fél szemmel az e világi és fél szemmel Isten országa szerinti eszmékre tekinteni.¹¹⁵ Az állandó kihívás az, hogy értékek szerinti egyensúlyra törekedjünk. A példázat a hamis sáfár tettén keresztül arra ösztönzi a mindenkori hallgatót, hogy vizsgálja felül tetteit, és mérje azokat Isten országának eszméihez.

Egyházi (ekkléziológiai) hermeneutikai kitekintés

A hamis sáfár példázatának kulcskérdése, hogy miként bánunk a vagyonnal, és döntéseinket meghatározza-e valamilyen magasztosabb isteni szándék. A kö-

¹¹⁴ “To the surprise of this audience, the defenceless slave, like the landless tenants and the voiceless widow, discovers the power which lies within his grasp and uses it effectively to win the day. For the powerless in Jesus’ audience, the parable must have come as particularly good news; for the powerful, however, the message was surely more nuanced.” BAERGEN, „Servant, Manager or Slave?...”: 34.

¹¹⁵ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 324.

vetkezőkben egy ekkleziológiai kitekintés során azt a kérdést vizsgáljuk, hogy ez az értelmezés és üzenet hogyan nyilvánulhat meg a mindenkori egyház életében.

Amint arra Simone Sinn rámutatott, teológiai perspektívából nézve a bibliai hermeneutika azért összetett folyamat, mert a szövegek mögött Isten jelenlétét és akaratát tapasztalhatjuk meg.¹¹⁶ A hermeneutika és az egyház kapcsolatát vizsgálva, Sinn szerint az értelmezés elsődleges szempontja az ökuménia, amely arra figyelmeztet, hogy olyan jelentéseket fogalmazzunk meg, amelyek minden egyházra egyaránt alkalmazhatóak. Ennek érdekében Sinn a testvériség fogalmát javasolja mint vezérelvet, amely segíthet a közös pontot megtalálni az egyházak között. Ezt követően arra figyelmeztet, hogy az egyház nem választható szét tagjaitól, és az értelmezés az egyháztagok képviselőiben, az ő szempontjaikat figyelembe tartva kell megtörténni.¹¹⁷ Sinnt idézve:

„Hermeneutikai szempontból az alapvető ekkleziológiai kérdés tehát nem az, hogy ki rendelkezik a »helyes« jelentés eldöntésének hatáskörével, hanem az, hogy az egyéneknek teret adnak-e annak, hogy közvetlenül részt vegyenek az értelmezési folyamatban, és maguk tapasztalják meg a jelentést. Az értelmezés részvételi eseményként való felfogása arra emlékeztet bennünket, hogy az egyház természete és küldetése az, hogy teret nyisson a Szentírással való átalakító találkozásoknak.”¹¹⁸

A hamis sáfár példázatának értelmezésében elhangzó állítás, miszerint az e világ fiai bölcsőbbek a saját környezetükben, mint a világosság fiai az ő világrendjükben, továbbra is felszólító erővel bír, kifejezetten egyházi szempontból. Az egyház az emberek szeretetközösségén túl intézményi formát öltött valóság, amelynek tagjai és vezetői joggal szembesülhetnek azzal, hogy őket a világosság fainak tekintik. Mindenkor aktuális kérdés, hogy e felhatalmazással bölcsen, Isten országát megidéző módon bánunk-e, vagy sem.

A hamis sáfár példázata az egyházat és a mindenkori embert a látószögének kiszélesítésére szólítja fel. Az ehhez szükséges bölcsességet az az eszkatológiai

¹¹⁶ Simone SINN, „Hermeneutics and Ecclesiology” in *The Routledge Companion to the Christian Church* szerk., Gerard Mannion és Lewis Mudge (New York – London: Routledge, 2008), 576–593., 577.

¹¹⁷ SINN, „Hermeneutics and Ecclesiology”, 588.

¹¹⁸ „From a hermeneutical perspective, the basic ecclesiological question therefore is not who holds the authority to decide on the ‘right’ meaning, but whether individuals are given space to be directly involved in the interpretation process and experience meaning themselves. Conceiving interpretation as a participatory event reminds us that the church’s nature and mission is to open up space for transformative encounters with the biblical scriptures.” SINN, „Hermeneutics and Ecclesiology”, 589.

válságtudat adhatja meg, amelyre a példázat hívta fel a figyelmet, és amely alapján Isten országa jelenvaló állapot. Ennek tudatosítása kell meghatározza döntéseinket, beleértve anyagi javaink felhasználásának módját. A példázat tudatosítja felelősségünket, hogy az Istentől kapott értékekkel, az anyagiakkal, bölcsen kell gazdálkodnunk.¹¹⁹ Sinn gondolatát megidézve, jelentős kérdés, hogy az egyház miként gazdálkodik anyagi javaival, hogy létezik-e testvériségre alapuló közösségi érzés egyház és egyház között, egyház és tagjai között.

Az eszkatológiai jelentésréteg, amelyet a hamis sáfár példázata tudatosít, állandó készenlétre sarkall. Mindezt ekkleziológiai értelmezési keretbe helyezve, fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon a mindenkori egyház ilyen minőségben és ilyen készenlétben határozza-e meg magát. Vajon kész-e minden pillanatban tükrözni az isteni mércét cselekedeteiben és anyagi javainak felhasználásában?

A 21. századi egyházak ritkán beszélnek az anyagiak Isten országa jelenvalóságának tudatában történő felhasználásáról, mert létezésüket meghatározza a túlélésre fektetett hangsúly. Ennek fényében azonban a záró kérdés az, hogy vajon az intézményi keret fenntartása fontosabb-e vagy tagjainak szeretetközössége. A hamis sáfár példázatának ekkleziológiai üzenete megváltoztathatná, hogy miben és hogyan keressük biztonságunkat, és miként tekintünk az egyház szolgálatára. A gazdasági döntések nem könnyűek, de az egyház nemcsak utat és példát kell mutasson, hanem be is kell bizonyítsa, hogy pénzhasználati elvei valóban az evangélium üzenetének tükrében, Isten országa jelenvalóságának tudatában történnek.¹²⁰

Be kell azonban vallanunk, hogy mindez túl idealizált így. Legalábbis az általunk ismert egyházi kontextusra vonatkoztatva. Egy olyan helyzetben, amikor az egyház többirányú fenyegettetésben él, történelmi és politikai hátrányban és hányattatásban, talán pont azzal tudja betölteni hivatását, ha *bölcsen* bánik a rá bízottakkal, beleértve tulajdonait. Bölcs úton, de főként bölcs céllal. Ennek jelentésében továbbra is útmutató régi vezérelvünk: „Íme, én elküldelek titeket, mint juhokat a farkasok közé: legyetek azért okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok!” (Mt 10,16)

Abban biztosak lehetünk, hogy elődeink bölcsen ismerték fel és jelölték ki számunkra az utat a múltban, amikor ezt a jézusi intést tűzték egyházunk zászlójára. A jelen és a jövő azonban a mi kezünkben van. Hála Istennek, itt ez a példázat, amely újra és újra felerősítheti éleslátásunkat. Legyünk okosak, és sáfárkodjunk bölcsen a ránk bízottakkal.

¹¹⁹ THUREN, *Parables Unplugged...*, 146.

¹²⁰ SNODGRASS, *Stories with Intent...*, 324.

Összegzés és záró gondolatok

Jézus példázatai metaforikus, többértelmű alkotások, amelyek feltételezik a felénk való közeledés többféleségét. A példázatok értelmezésében nincs tökéletes, végső jelentés, csak a különböző szempontok és hangsúlyok szerint kidomborított más és más értelmezés.

A legfontosabb azonban az, hogy ha alázattal fordulunk a jézusi példázatok felé, értelmezésük által egy új világregend megtapasztalása válhat jelenvalósággá életünkben. Bárhoggy értelmezzük őket, újra és újra szembesítenek a kérdéssel, hogy milyen a személyes hitünk, a kapcsolatunk Istennel, és mindegy hogyan mutatkozik meg az életünkben. Bár egyszerű történeteknek tűnnek, értelmezésük egzisztenciális jelentőségű kérdéseket és igazságokat tartalmaz, amelyekkel nekünk, példázattertelmezőknek szembe kell néznünk.

A hamis sáfár történetének jelen munkában bemutatott értelmezése szerint életünk egzisztenciális kérdése, hogy hogyan cselekszünk a válsághelyzeteinkben, de főként az, hogy miként bánunk ilyenkor a vagyonunkkal. Különösen fontos ez a kérdés, ha Isten országa jelenvalósága tudatában szeretnénk sáfárkodni a ránk bízottakkal. A példázat értelmezése szerint az eszkatológiai elővigyázatosság magába foglalja a tulajdonnal való bánásmódot. Ebben az értelemben a sáfár arra szólít fel, hogy a vagyonnal Isten országát megidéző módon, másokat segítve és a jövőt előtérbe helyezve bánjunk, nem pedig önös céljainkra felhasználva. Ha néha elbizonytalanodnánk, hogy tetteinket az önérdékűség irányította-e, a példázat majd emlékeztet rá: a végső mérce mindig az, hogy az örökkévalóság perspektívájából milyennek ítéltetnek cselekedeteink.

A hamis sáfár példázatának üzenete aktuális, szándéka revelatív erővel bír. A példázatban szereplő felszólítás ma is élő, és minket szólít meg. Ennyit mond: „Adj számot a sáfárságodról!” Mi vajon hogyan méretünk meg?

Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében²

I. rész: a követség fogadtatása és az összeesküvés

Bevezetés

A *Láthatatlan ember* című regényében³ Gárdonyi Géza valós eseményt használt föl a cselekmény gerincéül, amellyel összekapcsolta a szabad írói képzelet gyümölcseit: azt a követjárást a hun királyi udvarban, amelynek a görög historiográfiából jól ismert Priszkosz rétor is tagja volt, aki a görög nyelvű forrásokban Πρίσκοσ ό Παπίτης, a latin szövegekben pedig Priscus Panites néven vált ismertté. Történelmi regényei megírása előtt Gárdonyi alapos kutatómunkát végzett. A *Láthatatlan ember* megírása előtt például, amikor 1900 őszén Párizs-

¹ Papp György (1983, Beszterce) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelképásztori oklevelet 2006-ban. Ezt követően Illyefalván volt segédlelkész, Nagyenyeden a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban könyvtáros-segédlelkész, majd Mezőörményesen helyettes lelkész. 2012 októberétől a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben tanít bibliai héber és ógörög nyelvet. Elérhetősége: pgyvdm@yahoo.co.uk.

² A tanulmány megírását előkészítő kutatást a Magyar Tudományos Akadémia DOMUS ösztöndíjának (153/41/2022/HTMT) támogatásával végeztem, amelyet ez úton is hálásan köszönök.

³ A regény „először a Budapesti Hírlap 1900–1901. évfolyamában jelent meg” részletenként, majd egységes műként 1902-ben. Ld.: PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete, 8/1. kötet, A Magyar irodalom a XX. század első harmadában* (Budapest: Franklin Társulat nyomdája, 1941), 470. Itt jegyezzük meg, hogy Pintér tévesen jelölte meg a *Budapesti Hírlap* 1900. évi számait, ugyanis az első részlet 1901. június 27-én jelent meg a lap 12. oldalán. Jóllehet a regény címe mind határozott névelővel ellátott (*A láthatatlan ember*), mind pedig névelő nélküli (*Láthatatlan ember*) változatban előfordul, az eredeti változat a névelő nélküli. Gárdonyi maga is ebben a formában használta, valahányszor megemlítette, mint például a regény címének megtalálásáról szóló jegyzetében: „Első címe volt: *Napenyészet*. Ezt üresnek láttam. A második: *Szerelem rabszolgái*. Ezt meg jókaisnak éreztem. Ezt is törültem. Legyen: *Láthatatlan ember*.” Idézi: CsÁSZTVAY Tünde, „Életrajzi jegyzet”, in GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 314.

ban járt, meglátogatta a catalaunumi síkot is,⁴ ahol a regényben is bemutatott jelentős csata lezajlott; az irodalomtörténészek pedig a regény előkészítése során áttanulmányozott írott források közt Priszkosz rétor, Jordanes történetírót és Thierry Amadé francia történetíró munkáinak magyar fordításait, Kézai Simont, Bél Mátyást szokták említeni.⁵ Bél Mátyás egyébként forrásgyűjteményének, az *Adparatus ad historiam Hungaricam* 1745-ös kötetében latin fordításban, jegyzetekkel ellátva tette közzé Priszkosz akkoriban elérhető töredékeit.⁶ A regény megírását előkészítő munkafolyamatról Gárdonyi maga így vallott:

„Elovestam Thierryt, Fesslert, Priscos rhétort. S Atilla kiemelkedett előttem a múlt ködéből, alakja óriássá nőtt. Priscos különösen megragadott.”⁷

Gárdonyi tehát mindenképp olvasta Priszkosz rétor történeti művének korában elérhető töredékeit. Ennek a dolgozatnak a célkitűzése: megvizsgálni, hogy kideríthető-e, milyen forrásokból ismerhette meg Gárdonyi Priszkosz rétor töredékeit, illetve milyen mértékben építette be regényébe a belőle nyert adatokat. Mivel fontosnak tartom, hogy a forrásszövegek összehasonlítása révén keressem a választ a feltett kérdésre, munkám terjedelme meghaladja egyetlen tanulmány terjedelmét, ezért ebben az első részben a bevezető jellegű részeket követően mindösszesen két témára összpontosítok: először a követjárás előkészítésére és a hun udvarban tapasztalt hűvös, rideg fogadtatásra, másodsor pedig – lévén, hogy Priszkosz művében ez a téma is szorosan összekapcsolódik a követjárás előkészítésével, és végső soron ennek következménye a barátságtalan fogadtatás – az Attila elleni összeesküvésre és annak leleplezésére. A Priszkosz-töredékekben és a regényben is megjelenő személyek, lakomák bemutatása egy következő írás témája lesz.

Mielőtt rátérnék a fölvetett kérdés vizsgálatára, hasznosnak tartom feltérképezni azokat a lehetséges forrásokat, amelyekből – amint azt kiadásuk időpontja alapján feltételezem – Gárdonyi megismerhette Priszkosz rétor töredékeit:

⁴ KELLER Péter, „Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye”, *Vigilia* 84., 7. sz. (2019): 520.

⁵ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete, 8/2. kötet, A Magyar irodalom a XX. század első harmadában. II.*, (Budapest: Franklin Társulat nyomdája, 1941), 470.; Császtvay Tünde, „Életrajzi jegyzet”, in GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 315.

⁶ BEL Matthias, *Attila missis, acceptisque legationibus illustris ex Prisco rhetore sophista. Adparatus ad historiam Hungaricam*, Decadus II, Monumentum I. (Pozsony 1745).

⁷ GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi. 2. kötet. Tollal a csillagokig* (Budapest: Dante Kiadó, 1934), 84.

- SZABÓ Károly, „Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről”, *Új Magyar Múzeum*, 10. füzet (1851. július 1.): 545–566.; 1851. 11. füzet (1851. augusztus 1.): 613–627. A bevezető után következő töredékeket a *Mutatvány Priszkosz töredékeiből* alcím alatt adja közre a szerző. Ugyanez az írás 1873-ban egységes szöveggént újra megjelent, ld.: Szabó Károly, *Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 3–58.
- RÉVÉSZ Imre, *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye. Történelmi vizsgálat* (Debrecen, 1859). Ebben a tanulmányban Révész Priszkosz beszámolója alapján próbálja rekonstruálni a hun udvarba tartó követség útját, és közli az erre vonatkozó szakaszokat is Priszkosz töredékeiből.
- Ha Gárdonyi Szabó Károly 1873-ban megjelent gyűjteményes kötetéből olvashatta Priszkosz töredékeit, akkor kétségtelenül ismernie kellett a sorban utána következő írást is, amelyet amaz Révész Imre tanulmányára fogalmazott meg válaszként. Ld. SZABÓ Károly, *Etel lakáról*. [első megjelenés: *Delejtű*, 49. sz. (1859.)], in *Uő, Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 61–75.
- Amadé THIERRY, *Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig*, ford. SZABÓ Károly (Pest, 1865).
- *A láthatatlan ember* megjelenése után, 1904-ben jelent meg Szilágyi Sándor fordítása Priszkosz azon töredékeiről, amelyek a követjárást mutatták be: SZILÁGYI Sándor, *Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből* (Budapest: Lampel, 1904). Ennek javított kiadása jelent meg az Attraktor kiadónál: SZILÁGYI Sándor, *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*, szerk. SZEBELÉDI Zsolt (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2015).

Dolgozatomban a Priszkosz-szövegeket Szabó Károly fordításából idézem (megőrizve a fordító helyesírását), mivel ez volt elérhető Gárdonyi korában, ha azonban olyan Priszkosz-szöveget kell idéznem, amely nincs meg a Szabó Károly kiadásában, azt a legújabb, 2017-es magyar nyelvű kiadás⁸ alapján, szögletes zárójelben fogom közölni.

⁸ *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*, ford. és szerk. KATÓ Péter, LINDNER Gyula, SÓLYOM Márk (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2017).

Priszkosz rétor és műve

Priszkosz rétor életéről nem sokat tudunk: a Panites név alapján sejthetjük, hogy Thrákiának a Márvány-tenger partvidékén fekvő Pánion (Πάνιον)⁹ vagy Paniász (Πανιάς) nevű városában született valamikor i. sz. 410–420 között, nem sokkal Arcadius császár halála után, II. Theodosius¹⁰ uralkodása elején. A rétor megnevezés – amellyel a bizánci korban a törvényszéki képviselőket jelölték, illetve az, hogy művében megjelennek olyan információk, mint például az exc. 8-ban található hosszás kitérő „a római politikai berendezkedés, a társadalmi státusok és a jogi stabilitás egyes kérdéseiről” – alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy retorikai meg jogi képzettséggel rendelkezett.¹¹ A *Suda-lexikon* néven ismert, i. sz. 10. századi mű a következő adatokat közli róla:

„A panioni Priskos, szofista, ifjabb Theodosius idején született, megírta Bizánc és Attila korának történetét nyolc könyvben, valamint készített retorikai gyakorlatokat és leveleket.” (1 – Suda Π 2301)¹²

Műve, amelyet hozzátétőlegesen 23 évvel a követjárás után fejezett be,¹³ sajnálatos módon elveszett, mindössze töredékekben maradt fent Bíborbanszületett Konstantin *Excerpta de legationibus* című munkájában, de közvetett úton Iordanes *Gótok történetében* (*Getica*), valamint Prokopiosz, Antiókhiai János, Euagriosz, Theophanész, Malalasz és Nikephorosz Kallisztosz írásaiban is maradtak fent utalások, rövid tartalmi összefoglalók Priszkosz művének egy-egy részletéről.¹⁴ Blockley a következő pontokban foglalja össze Priszkosz művének jellegzetességeit:¹⁵

⁹ A város, amelynek neve Pán isten nevéből eredeztethető, a kora bizánci időkben Theodosziopolisz (Θεοδοσιούπολις) néven vált ismertté, megörökítve I. (Nagy) Theodosius császár emlékét, akinek parancsára i. sz. 383 után elkezdődtek a régi település falait újjáépítő és korszerűsítő munkálatok. Priszkosz korában felváltva használták mind a Πάνιον, mind pedig a Θεοδοσιούπολις elnevezést.

¹⁰ Bár a császár nevét lehetne görögös formában is írni (Theodosiosz), mégis a közhíresebb latinus formában írom: Theodosius.

¹¹ LINDNER Gyula, „Priskos és műve”, in KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 61.

¹² KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 5.

¹³ RÓNA Tas András, *A honfoglaló magyar nép* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 55.

¹⁴ Roger C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*, Vol. 1. (Liverpool: Francis Cairns, 1981), 49.

¹⁵ BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians...*, 52–54.

- Hérodotoszt és Thuküdidészt idéző, választékos és klasszicizáló stílus, amely olyan szófordulatokban, mondattani megoldásokban, beillesztett beszédekben nyilvánul meg, amelyeket Priszkosz korában már nem használtak;
- a számadatok gyakori használatának elkerülése (a fennmaradt töredékekben csak akkor fordulnak elő számok, amikor azok a Priszkosz elsődleges érdeklődési körét képező diplomáciai tárgyalások részleteit tükrözik, mint például: a szökevények létszáma, az ajándékozott arany mennyisége stb. A hadtestek méretét sem számszerűsítette, egyszerűen csak úgy fogalmazott, hogy: „egy hatalmas skytha sereg”¹⁶ „hatalmas haderejével megpróbált átkelni Libyába,”¹⁷ Basiliskos hatalmas flottát gyűjtött össze”¹⁸);
- a fennmaradt töredékekben nincs nyoma egy világosan követhető kronológiai rendszernek, bár lehet, hogy ez csak a fennmaradt töredékek hiányosságának a következménye;
- távolságok tekintetében is hasonlóan homályos, Hérodotoszt idéző stílusú megfogalmazásokkal találkozunk: „meg is érkezünk Serdikébe, amely jó yalagosnak 13 napi járásra van Konstantinápolytól”;¹⁹
- az adminisztrációs terminológia tekintetében Priszkosz leggyakrabban görög fordításban közölte a barbár törzsek neveit, a rang- és funkciójelző titulusokat, és került a latinizmusokat. Művében csak ezek a latin eredetű szavak fordulnak elő, természetesen görögösített formában: quæstor, magister, comes, patricius.

Priszkosz Nagy Theodosius kora után élt, amikor a kereszténység már államvallássá vált a Római Birodalomban, fennmaradt töredékeiből azonban nem derül fény szerzőnk vallási meggyőződésére, egészen pontosan arra, hogy keresztény volt-e vagy sem. Kortársai közül Szókratész Szkholasztikosz, Szodzómenosz és Küroszi Theodórétoz meggyőződéses keresztények voltak, akik a világot a kereszténység szemüvegén keresztül értékelő egyháztörténet-íróként is bevonultak a historiográfiába, Eunapiosz azonban a klasszikus görög-római vallásokért rajongott, megvetette Konstantint, és dicsérő szavakkal emlékezett meg a klasszikus vallásokat helyreállítani szándékozó Iulianus császárról.²⁰ Jóllehet

¹⁶ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 14.

¹⁷ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 48. Ebben az esetben Priszkosz csak a hajók számát (300) említi.

¹⁸ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 57.

¹⁹ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 17.

²⁰ JOHN GIVEN, *The Fragmentary History of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430–476* (Merchantville (New Jersey): Evolution Publishing, 2014), xi.

Priszkosz művének fennmaradt töredékeiben is előkerülnek vallásügyeket érintő kérdések, megfigyelhető, hogy a vallásról mindig semlegesen nyilatkozott, és úgy tűnik a szövegtöredékekből, hogy történetének egyes szereplőit vallásuktól függetlenül értékelte.²¹

Annak alapján pedig, hogy a követség tagja volt, nyilvánvaló: a társadalom felsőbb rétegéhez tartozott, bár nem a legfelsőhöz, hiszen Priszkosz munkájából kiderül, hogy Maximinosz volt a tulajdonképpeni követ, aki rangban ugyancsak alulmaradt a szenátorokkal vagy consul-viseltekkel szemben – akiket Attila követként akart látni –, ő pedig a kíséző szerepét töltötte be, akit Maximinosz tudása miatt tisztelt és hívtott kísézőként a hun udvarba. Mind Priszkosz munkájában, mind Gárdonyi regényében megjelenik Attilának az a követelése, hogy Theodosius milyen rendű és rangú követeket küldjön:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„A császár fölemelte a fejét, és szinte alázatosan nézett az öt mord hun követre:</p> <p>– Van-e még valami izenete őfelségének?</p> <p>A főkövet, Edekon, egy nyalka bajuszú ember, felvágta a fejét:</p> <p>– Van. Azt izeni, hogy máskor, ha követeket küldesz hozzá, ne holmi egytógájú fráterek legyenek azok, hanem országod fő-fő jelesei közül valók: szenátorok vagy legalábbis konzulok.</p> <p>S ahogy a hun szólott, mintha csak ő volna a császár, Theodóziusz meg az Atilla kengyeltisztítója.”²²</p>	<p>„Kivánta továbbá, hogy hozzá a főnforgó kérdések felől értekezendő követekül ne minden jött-ment ember, hanem a consulságot viselt férfiak legelőkelőbbjei menjenek, kiknek kiküldetésében ha ne talán valamitől tartának, maga fog Szárdikébe fogadásukra átmenni.”²³</p> <p>[exc. 6. A rómaiak pedig minden szavának engedelmeskedtek és minden parancsára úgy tekintettek, mint uruk rendelkezésére.”²⁴]</p>

²¹ Lindner Gyula „Priskos és műve”, in *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke*, szerk., ford. KATÓ Péter – LINDNER Gyula – SÓLYOM Márk (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2017), 62.

²² GÁRDONYI Géza, *A láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 17–18.

²³ SZABÓ Károly, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből”, in *Uő, Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 10.

²⁴ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 15.

A követjárás előzményei

A követjárás közvetlen előzménye egy hun követség megjelenése volt a császári udvarban. Jövetelük célja mind Priszkosznál, mind Gárdonyinál azonos:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
„A minap hun követek érkeztek a császárukhoz, Theodóziuszhoz. [...] Voltak valami öten. [...] A hun urak levelet hoztak a császárnak. A levélben Atilla azokat a szökevényeket követelte, akik a római birodalomban lappanganak. Továbbá azt követelte, hogy az Iszter (Duna) mellékén ne szántsanak-vessenek a császár népei, mert az a föld az övé, és ahogyan fegyverrel szerezte, fegyverrel meg is tartja. Végül az volt a kívánsága, hogy a vásár ne az Iszter partján legyen Illíriában, hanem ötnapi járással beljebb: Naiszoszban, a két birodalomnak a határán.” ²⁵	„Ezen Edékón a császári lakba jövén átadta Attélász levelét, melyben vádat emelt a rómaiak ellen a szökevények ügyében, kik végett fegyverre kelni fenyegetőzött, ha a rómaiak ki nem adják, s nem hagynak föl fegyverrel szerzett földje mivélésével, mely is hosszában az Isztrosz mentében a Patának földjétől a thrákiai Nováiiig s széltében öt napi járó földig terjed. S követelte hogy a vásár Illüriában ne, mint régebben, az Isztrosz folyó partján hanem Naiszoszban legyen, mely az Isztrosz folyótól jó gyalog embernek öt napi járó földre eső várost, mint általa meghódítottat, a rómaiak határaúl tön.” ²⁶

A császári udvarba érkezett hun követek számát illetően eltérés van Gárdonyi és Priszkosz szövege között: míg a regény öt hun kövekről beszél, Priszkosz beszámolója mindössze kettőt említ név szerint: „a háborúban nagy tetteket mivelt szkütha férfiu, Edékón, a római eredetű Oresztészszel, ki a Paiónok Száosz folyó melletti tartományában lakott”.²⁷

Priszkosz rétor 448–449 körül járt Attila udvarában. Bár Gárdonyi regénye nem említi a követjárás évszámát, az első fejezetből nyilvánvaló, hogy – akár Amadé Thierry munkájából,²⁸ akár Révész Imre tanulmányából²⁹ – tudja, mikor

²⁵ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 16–17.

²⁶ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 8–10.

²⁷ Ua., 8.

²⁸ Amadé THIERRY, *Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig* (Az 1865-ös kiadás változatlan utánnomása), (Budapest: Kiadja Komár Gábor, 2001), 65.

²⁹ RÉVÉSZ Imre, *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye. Történelmi vizsgálat* (Debrecen, 1859), 5.

került rá sor. Amikor ugyanis a nyolc évnyi rabszolgaság letelte után³⁰ Priszkosz felszabadítja regénybeli rabszolgáját, Zétát, a regényíró így beszéli el ezt a mozzanatot:

„– Zéta fiam, tudod-e, mi nap van ma?

– Szombat – feleltem készségesen –, április harmadika. Ezen a napon alapította Antiókia városát Szeleukosz Nikátor. Ezen a napon kezdődött Nagy Heródes fiainak az uralkodása. És ezen a napon halt meg némelyek szerint a mi urunk: Jézus.

– Igaz – bólintott rá Priszkosz.

És keresztet vetett magára. Tovább sétálgatott a szobában. Aztán megint megállt.

– Ott van a naplóim között a 440-ik év. Törd fel a pecsétet, és nyiss rá április 3-ra. Olvasd el.

Kivettem a kis iratcsomót. Levertem róla a port. Fölbontottam, és olvastam hangosan:

Reggel a császár hívatott magához. Hosszan tanácskoztunk a margusi békekötésen. A hunok királyára ugyan nem kötés, csak ránk, mireánk! Jaj ennek az országnak, ha az a barbár felénk fordítja a lova fejét! Délután Makszimoszhoz mentem. Ott egy kis rabszolgát találtam. Embertelenül bántak velem. Magamhoz váltottam. A neve Teofil.

A hangom elhalkult az utolsó sorokon. Zavarodottan néztem a gazdámra.

– Ma nyolc éve ennek – nézett rám Priszkosz nedves szemmel –, szabad vagy.”³¹

A követjárás idején Priszkosz életkora 30–40 év között lehetett, és bár Gárdonyi regénye nem említi meg életkorát, jellemzését olvasva úgy tűnhet, mintha már Zéta megvásárlása idején is éltebb lett volna, vagy legalábbis koravén. Legelső felbukkanásakor ugyanis így jellemezte a szerző: „Ahogy ott nyugszom,

³⁰ Valószínűleg az írói fantázia terméke az a regénybeli mozzanat, miszerint Priszkosz nyolc rabszolgaságban töltött évre hivatkozva szabadítja fel Zétát. A Római Birodalomban bizonyos idő elteltével felszabadíthattak bizonyos kategóriájú rabszolgákat, azonban az erre vonatkozó törvények ókori értelmezésében nincs egyetértés. Bár a gyakorlat eredete bizonytalan, mindenképp érdekes párhuzam kínálkozik az ószövetségi rabszolgatörvényben (2Móz 21,1–11), amelynek alapján meghatározott idő letelte után a rabszolgatartónak fel kell szabadítania rabszolgáját. Az I. Konstantin és Theodosius utáni korban a rabszolgák felszabadítására, az ún. manumissióra más jellegű szabályok vonatkoztak, amelyek szabályozták annak módját, illetve meghatározták a végrehajtási jogosultsággal rendelkező személyeket (pl. manumissio in ecclesia).

³¹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 14–15.

látom, hogy a kertben az az idegen, kövéres úr sétál, aki az úrral akkor az erkélyen beszélgetett. Csak egyedül sétált és gondolkodón. Amúgy is olyan fejfájós homlokú ember. A ruhája tejfelszínű ünnepi tóga, nem olyan széles szegésű, mint a szenátoroké, de azért olyanféle.”³²

Nyolc évvel később, a követjárást nem sokkal megelőzően, mintha még öregebbé tette volna az idő: „akkor már nem volt kövéres, s ha kedvetlenülítette valami, mély ráncok verődtek amúgy is fejfájósan barázdált homlokára.”³³

Úton Attila udvarába

Míg Priszkosz rétor beszámolója részletesen foglalkozik az utazás időtartamának, állomáshelyeinek bemutatásával, Gárdonyi regénye inkább az emberközi kapcsolatok ábrázolására összpontosít, az utazást magát legtöbbször csupán tömör mondatokban foglalja össze: „már ugyan kitavaszodott, mikor az Iszter vizében megitathattuk a lovainkat”³⁴ vagy „a harmadik héten sík földre jutotunk, s azontúl mindig síkon jártunk. [...] Végre eljutottunk Atilla első telepére.”³⁵

A hun uralkodói udvar felé vezető úton történt egy konfliktus a császári követek és a velük együtt hazatérő hun követek között, amelyről Priszkosz művében az utazás elején számol be, Gárdonyi azonban – élve a szépírói szabadság adta lehetőségekkel – mintegy visszaemlékezésként illesztette be egy időrendben később következő esemény elbeszélésébe, amikor is Zéta szájába adva a gondolatot, ezt a konfliktust tünteti fel annak okaként, hogy Attila először szóba se akar állni a császári követekkel:

³² Ua., 10. Priszkosz töredékeiből ugyan nem derül ki társadalmi státusa, Gárdonyi regényében a tóga szegésének szélességét megadva lovagrendi emberként tünteti fel őt, azaz úgy véli, hogy éves jövedelme 400 ezer és egymillió sestertius között lehetett.

³³ Ua., 14.

³⁴ Ua., 19.

³⁵ Ua., 23.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>Az én uram mind éjten át hánykolódott. Sójajtozott, nyögött. Meg is kérdeztem, mi baja.</p> <p>– Aludj – nyögte –, engem a szégyen gyötör, hogy egy barbár így packáz velünk!</p> <p>– Uram – mondtam felkönyökölve –, te okos ember vagy: nem gondolod-e, hogy oka van annak?</p> <p>– Mi oka volna?</p> <p>– Gondolj csak vissza, uram, a jövetünkre. Emlékszel-e, hogy az úton egyszer ebédre hívtátok az öt hun követet, aztán ebéd közben, hogy Theodoziusról meg Atilláról folyt a beszéd, Vigilásznak elcsúszott a nyelve.</p> <p>– Részeg volt.</p> <p>– Azt mondta, hogy nem való Istent emberrel együtt emlegetni.</p> <p>– Mondom, hogy részeg volt. Hiszen tántorgott is.</p> <p>– Tántorgott, igaz, hogy tántorgott.</p> <p>– A hun urak másnap megbocsátottak neki.</p> <p>– Megbocsátottak, igaz. De ebből nem következik, hogy Atillának el nem mondták: hogyan gondolkodnak fölöle Theodoziusznak a követei.³⁶</p>	<p>[...] együtt utazva a barbarokkal megérkezünk Szerdikébe, mely Konsztantinosz városától jó gyalog embernek 13 napi járó földre esik. A hol is megállapodván, illőnek gondoltuk ebédre Edékónt s a vele levő barbarokat is meghívunk. Tehát a lakosoktól kapott juhokat és ökröket levágván vendégséget csaptunk. S a vendégség alkalmával a barbarok Attélászt, mi pedig a császárt magasztalván, Vigilász azt mondá: nem igazság istent és embert összehasonlítani, Attélászt embernek, Theodózioszt istennek mondván. Megbosszankodtak ezen az únnok és hirtelen föllobbanva szitkozódttak.³⁷</p>

Hűvös fogadtatás

Amikor a követség megérkezett Attila udvarába, mind Priszkosz beszámolója, mind a regény szerint meglehetősen hűvös és barátságtalan fogadtatásban részesültek. A regény szerint a Dunán való átkeléstől hozzátétőlegesen három

³⁶ Ua., 26–27.

³⁷ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 14.

hét telt el, és sok hun falun keltek át, amíg elértek Attila első telepéhez,³⁸ ezzel szemben Priszkosz útleírása jóval rövidebb utat és időt sejtet:

„Miután az Isztroszon átkeltünk s a barbarokkal mintegy 70 sztádiont mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edékön emberei Attélásznak jövetelünk felől jelentést tehessenek.”³⁹

Eszerint a leírás szerint az első telep, ahol meg kellett várniuk Attila üzenetét, a Dunától hozzávetőlegesen 13 kilométerre lehetett, és bár Priszkosz nem pontosította, hogy ettől a helytől milyen távol volt Attila tartózkodási helye, annyit mégis megtudunk a beszámolóból, hogy oda másnap (valószínűleg reggel vagy délelőtt) indultak el, és a nap 9. órája körül, azaz délután 15 óra táján érkeztek meg.⁴⁰

Gárdonyi is beépítette regényébe Priszkosznak azt a szövegrészletét, miszerint amikor megérkeztek Attila tartózkodási helyére, és egy közeli dombon akarták kifeszíteni sátraikat, Priszkosz szerint az ott lévő hunok, Gárdonyi regényében „egy mérges hun lovas” ezt megakadályozta, mivel tiszteletlenségnek tartották Attilával szemben:

„S elérvén azon nap 9 óra tájban Attélász sátrait (melyek számosan valának), a mint egy halmon sátort akartunk volna ütni, az oda vetődött barbarok letiltottak bennünket, minthogy Attélász sátra síkon van. Miután tehát oda hurczólszkodtunk, hova a szkütháknak tetszett.”⁴¹

Ugyancsak mindkét helyen olvasható a hun urak és a követek közti indulatos szóváltást tartalmazó jelent, valamint Vigilász emiatt való háborgása is:

³⁸ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 23.

³⁹ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 17.

⁴⁰ Ua., 17.

⁴¹ Ua., 17–18.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Míg mink a sátorveréssel foglalkoztunk, három párduchbőrös, medvesüveges hun ügetett hozzánk. [...] – Micsoda ügy hozott benneteket? – kérdezte Csáth szigorúan.</p> <p>Az urak rábámultak, hogy Vigilász eltolmácsolta a kérdést. Hiszen tudhatja Atilla! Az én uram mégis válaszolt:</p> <p>– A császár – úgymond – a királyotokhoz küldött bennünket, mi tehát csakis őneki felelhetünk.</p> <p>– Azt gondoljátok-e – dörögte Csáth –, hogy mink a magunk fitogtatására jöttünk hozzátok? Minket a fejedelem küldött ezzel a kérdéssel. [...] – Magatok is tudhatjátok – védekezett udvariasan az én uram –, hogy mi a szokás. Avagy mikor a ti követeitek a mi császárunknál járnak, megmondának-e másnak Atilla üzenetét?</p> <p>Csak magának a császárnak felelnének ők is. A hunok összefordultak, és néhány szót váltottak. Azután nagy csörgéssel visszaügettek Atillához.</p> <p>Azt gondoltuk, hogy Atilla buta barbárfejjel küldte a kérdezőket, s hogy az uraink válasza után a homlokára csap, és azt mondja: bizistók jól beszélnek! Azonban nem így történt.</p> <p>A hun urak közül Csáth és Oresztesz ismét visszatért, és Csáth nagy fennen megint ránk harsogott:</p>	<p>„Edékón, Oresztész, Szkottász, és több előkelőik hozzánk jövének kérdezve: mi végett fáradunk a követségben? S a mint mi e helytelen kérdésen elcsudálkozánk és egymásra tekinténk, zajosan követelőztek, hogy ők válaszáért vannak itt. S válaszukra, hogy a császár Attélászszal és nem mással parancsok szólanunk, Szkottász azt felelte: ez az ő királyuk parancsa, mert biz a maga fitogatásából nem fogott hozzánk jöni. S miután mi mondók: nem az a szokás a követek irányában, hogy azoknak kikhez küldettek, színöket sem látva mások által izenják meg, mi végett jöttek, s hogy ezt a szküthák magok is tudják, kik gyakorta voltak követségben a császárnál, s illő hogy viszonságban részeltessünk, külömben a követség felől nem szólunk: Attélászhoz visszafordultak s újra megtértek Edékónon kívül, s mi járatban vagyunk mind elbeszélvén, meghagyják, hogy ha más mondani valónk nincs, minél hamarább távozzunk. [...]</p>

<p>– Ha egyéb mondanivalótok nincsen, csak amit mondottatok, azt izeni a fejedelem: fel is út, le is út. S otthagytak bennünket. [...] Vigilász szinte pukkadozott. – Így menjünk-e haza? Így vigyük-e haza a semmit? Atilla ösmer engem. Ha én vele szemben lehettem volna, rá tudtam volna venni, hogy hagyja békében az országunkat...”⁴²</p>	<p>Midőn azonban már készülőben valánk útnak indulni, feleletünkért bennünket Vigilász lehordott, azt mondván: jobb lett volna hazugságon kaptunk, mint sikertelen haza térnünk; ha ugyan is, mondá, Attélásszal szóba jöhettem volna, könnyen rá fogtam volna őt beszélni, hogy álljon el a rómaiakkal való versengéstől, mint ki az Anatólios idejebeli követségben ismeretségbe jutottam.”⁴³</p>
---	--

Miután Attila nem engedte meg a követségnek, hogy éjnek idején induljon vissza Konstantinápolyba, sőt ráadásul egy ökröt és egy szekér halat küldött nekik vacsorára,⁴⁴ Priszkosz szövege megemlíti, hogy Vigilász, aki ekkor még nem tudta, hogy el van árulva, amiatt ragaszkodott foggal-körömmel a követjárás sikeréhez, mert másképp nem kapott volna ürügyet arra, hogy az 50 font aranyat Edekónnak elhozassa.⁴⁵ Gárdonyi regényében ezt egy éjszakai tanácskozás jelenete követi, amikor arra a következtetésre jutnak – a valóságnak megfelelően semmit sem tudva Vigilász és Khrüszaphiosz tervéről –, hogy talán a szerdikeyi lakomán történt konfliktus eredménye ez a rideg fogadtatás,⁴⁶ és ezért másnap ajándékokkal kísérelik meg rávenni Csáthot – csak a regényben szerepel ilyen nevű hun főúr –, hogy segítsen a követeknek bejutni Attila elé.⁴⁷ Priszkosz beszámolója szerint, amikor másnap reggel egy hun küldöttség indulásra szólította fel őket, és miután „Vigilász veszekedék velünk: mondjuk, hogy más mondani valónk is van,” maga a történetíró és a hun nyelvet ismerő Rusztikiosz elmentek az egyik hun úrhoz, Szkottászhoz, és ajándékokat ígértek neki, ha segít nekik bejutni Attilához.⁴⁸

⁴² GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 25–26.

⁴³ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 18–19.

⁴⁴ Ua., 19–20.; GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 26.

⁴⁵ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 19.

⁴⁶ Priszkosznál ez a jelenet az után következik, hogy először kijönnek Attilától, és megdöbbennek magatartásán. A történetíró itt is megemlíti, hogy a követség többi tagja nem tudott az összeesküvésről, sem pedig Vigilász arról, hogy Attila már ismeri az ellene irányuló terv részleteit. Ld.: SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 23–24.

⁴⁷ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 26–27.

⁴⁸ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 20–21.

Priszkosz is, Gárdonyi is megemlíti azt a mozzanatot, amikor a követség tagjai azon tanakodnak, hogyan szólítsák meg Attilát, és hogyan adják át neki a császár ajándékait.⁴⁹ Priszkosz tárgyilagos beszámolójához képest Gárdonyinál jóval erősebb az életszerűség és a drámaiság, amennyiben úgy mutatja be ezt a tanácskozást, hogy Vigilász egyszerűen a fejedelem megszólítást javasolja, Maximinosz azonban amellett érvel, hogy „inkább címezzük tíz grádussal feljebb, mintsem hogy eggyel lejjebb.”⁵⁰

Amikor a bőséges ajándékok eredményeképpen végre sikerült bejutniuk Attilához, a hun nagykirály magatartása mintegy meglepetésként éri a követeket:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„De hát minden másképp történt, mint ahogy elképzeltük: egy dísztelen kis terembe léptünk, amelyet valami hideg bagariabőrszag hatott által. Annak a közepén festetlen karosszékben ült egy fekete szakállú, középtermetű ember. Barna posztódolmány volt rajta és sárga csizma. A könyökével fekete bársonykardra támaszkodott. Sötét tekintetű, apró két szemét mindjárt a belépésünkkor ránk szegezte.</p> <p>Az első pillanatban nem gondoltam, hogy Atilla az. De az volt. Körülötte ott álltak a vezérei: Edekon, Oresztesz, Csáth és még valami hárman. Mind piros-egészséges állat, csak az egy Atilla sápadtas, mint a pergamen.</p> <p>A mi követeink mélyen meghajoltak előtte, és úgy maradtak, tehát ő az. Várták, hogy megszólítja őket. De nem szólt. Ők meg annyit sem mertek mondani: Szalve!</p> <p>Egy miatyánknyi idő telt el így: Atilla mozdulatlanul, mint valami szobor.</p>	<p>„Míg ezek fölött okoskodunk, Attélász Szkóttász által hivat bennünket, s csakugyan elérünk Attélász sátrához, melyet körben számos barbárság őriz vala. Bemenetelt nyervén, Attélászt farkarszékben ülve találjuk.</p>

⁴⁹ Ua., 21.; GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 31.

⁵⁰ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 31.

Még az arca színe is, mint a megsárgult márványfejeké. A követek kétrét, mint akiknek görcs van a hasukban.

Vége Csáth szólalt meg:

– Beszéljetek.

Erre Makszimosz fölegyenesedik, s kivetzi a kebeléből a császár pecsétetes levelét.

– Felséges király, országodnak ura, dicső fejedelem...

S a hangja remeg.

No, sohase hittem! Ez a büszke, dülleszki Makszimosz, aki mindig olyan peckesen állt, mintha a gerince vasból volna...

– A mi császár urunk – rebegi tovább – tiszteletét küldi, és jó egészséget kíván.

Vigilász nagy lehelettel tolmácsolja:

– ... és jó egészséget kíván.

Atilla maga elé pillant.

– Ugyanazt kívánom neki – szólal meg –, amit ő kíván énnekem.

A hangja olyan volt, mint valami nagy darázs dongása, mikor szobába téved s körüldong. Félelmes hang.

Csak később, hónapok múlván értettem meg, hogy Atilla szavai mögött micsoda gondolat vetett árnyékot, amikor ezt mondotta: Kívánom, amit ő kíván énnekem.

Elfogadta a levelet Makszimosztól, s a szeme Vigilászra villant.

– Orcátlan eb! – robbant reá –, hogy mersz a szemem elé jönni! Avagy nem te tolmácsolad-e azt az akaratomat, hogy addig énhozzám követ ne másszon, ameddig a szökevényeket mind ki nem adjátok?

S míg mi a tróntól kissé távolabb megállánk, Maximinosz közelebb lépve üdvözlé a barbárt s a császár levelét átadva mondá, hogy neki s övéinek a császár minden jót kíván. S ő válaszolá, legyen úgy a rómaiaknak is, mint neki kívánják.

S azonnal Vigilászra fordítja a beszédet s őt szemtelen állatnak címezé, hogy hozzá merészelt jönni, bár tudta a közte és Anatóliosz közt történt békekötés végzéseit, melyben meg volt mondva, hogy addig követek hozzá ne jöjenek, míg minden szökevényt ki nem adnak a barbaroknak. S annak válaszára, hogy a rómaiaknál szkütha nemzetbeli szökevény nincs, (mert a kik voltak, már kiadták), még jobban fölingerülve s őt szörnyen leszidva, lármával mondá,

<p>S a hangja olyan volt, mint az oroszlánordítás.</p> <p>Vigilász majdnem lerogyott ijedtében. A teremféle nagy sáornak még az oszlopai is reszkettek.</p> <p>Atila választ várt, de Vigilász csak sunyított viaszszínsápadtan, nyakba behúzottan, tenyerét a mellére tapasztva.</p> <p>Ebben a nehéz csendben aztán Edekon szólt reá:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hát nincs semmi mondanivalótok a mentsétekre? Feleljetek hát! – Felséges király – hebegte kék ajkkal Vigilász –, a császár minden szökevényt ide kísértetett. <p>Atila a fejét rázta:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hazug gazok! Karóba húzatnálak valamennyiőtöket, ha nem nézném, hogy követelek vagytok! <p>És egy vastag nyakú, fiatal hunra tekintett:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Csege! Olvasd a szökevények nevét. <p>Az írnok (hunul: ravó) egy nyaláb papirostekerceset oldott ki, és az egyikről a nyomott csendben valami száz nevet olvasott.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Ezeket követelem – csörrentette Atila a kardját –, nem tűröm, hogy történetesen a magam szolgálai fogjanak fegyvert ellenem! <p>S fölkelte. Ellépkedett a sáornak a belsejébe.</p> <p>A kihallgatásnak vége volt. Szédelegve tá-molyogtunk ki a sáorból.”⁵¹</p>	<p>hogy karóba húzatva a madaraknak vetteté őt étkül, ha a követség szentségének megsértésével szemtelen és vakmerő szavaiért ekként lakoltatni nem áttallaná); van ugyanis az ő nemzetökből sok szökevény a rómaiaknál, kiknek levélre jegyzett neveit az írkokoknak fölolvadni parancsolá. S miután mindezt fölolvasták, minden késedelem nélkül távozni parancsolá őt, s monda, hogy Eszlászt is elküldi vele a rómaiakhoz, megmondani, hogy elküldjék hozzá valamennyi barbar szökevény van nálok Karpiléon idejétől fogva, ki nála, mint Aétiosz a nyugati rómaiak hadvezérének fia, kezesül időzött. Mert nem fogja engedni, hogy ellene a maga szolgálai csatára szálljanak, bárha mit sem használhatnak is azoknak, kik tulajdon földjök védelmét rájuk bizták; mely város vagy mely vár állhat ugyanis meg, monda, melynek bevételét ő elhatározta?”⁵²</p>
--	--

⁵¹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 32–34.

⁵² SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 21–22.

A követjárásnak ez az első része azzal zárul, hogy Eszlásznak és Vigilásznak vissza kell mennie Konstantinápolyba a többi szökevényért, illetve az aranyért, amellyel leleplezhetővé válik az összeesküvés, a többieknek pedig meg kellett várni a diplomáciai küldetésben lévő Onégészioszt, hogy személyesen adhassák át neki azokat az ajándékokat, amelyeket a császár neki küldött. Ugyanebben a kontextusban jelenik meg az a tiltás, amely az összeesküvés leleplezésekor vádként hangzik el Vigilász felé a nála lévő arany mennyisége miatt, hogy élelmen kívül semmi mást vásárolniuk nem szabad.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Egy óra múltával, éppen mikor ebédeltünk, két követ üget hozzánk Atillától. Az egyik egy bokros bajuszú öreg úr. Eszlász nevű. Szolga is kísérete vezeték lóval és egy málhás lóval. A király parancsát hozta, hogy Vigilász tüstént induljon vissza Konstantinápolyba, és szedje össze az ott maradt szökevényeket. Mink pedig várjunk, míg a hunok fővezére a kazaroktól vissza nem érkezik. Mert ami ajándékot a fővezérnek hoztunk, vissza nem vihetjük, se másnak oda nem adhatjuk. Addig is szigorúan megtiltja Atilla, hogy római rabokat nem szabad kiváltanunk, hun rabszolgákat nem szabad vásárolnunk, egyáltalán nem szabad vennünk semmit se, csak eleséget.”⁵³</p>	<p>„Míg ezt beszélgetjük, néhány ember jöve hozzánk Attélásztól s mondák, hogy se Vigilász, se mi római foglyot vagy barbar rabszolgát, lovat vagy eleségen kívül bármi egyebet ne vegyünk, mind addig, míg a rómaiak és húnok közti viszályok ki nem egyenlítetnek. S ezt a barbar ravasz számításból tette, hogy Vigilászt az ellene tervezett tetten könnyebben rajta kaphassa, midőn majd nem tudja okát adni, miért hozza az aranyat?; nekünk pedig a követségre adandó válasz ürügye alatt meghagyta, várjuk be Onégészioszt, hogy az ajándékokat, melyeket a császár küldött s miket még magunk is szántunk neki, megkaphassa. [...] Miért is, mint mondtam, őt bevárunk parancsolván Vigilászt Észlászszal együtt a rómaiak birodalmába küldte, színleg a szökevények ügyében, de valósággal hogy Edékónnak az aranyat hozza el.”⁵⁴</p>

⁵³ Ua., 34–35.

⁵⁴ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 24–25.

Az összeesküvés és leleplezése

Priszkosz beszámolójának rögtön az elején olvashatunk az Attila ellen szőtt összeesküvésről, majd a későbbiekben több utalást is találunk arra, hogy Attila már tudott az összeesküvésről, csak éppen a megfelelő alkalomra várt, hogy azt leleplezze, végül pedig a Gárdonyi korában ismert töredékanyag végén tárul az olvasó elé a leleplezés drámai jelenetsora. Ez az összeesküvés Gárdonyi regényében is megjelenik, azonban nem a mű elején, hanem a cselekmény kifejtése során. Gárdonyi elbeszélésében regénye elején a hun követek és Khrüsaphiosz (Gárdonyinál: Krizafiosz) eunuch közötti interakció csupán egy rövid utalás erejéig jelenik meg: „A császár mindenre nyájasan bólintott, azután rábízta a követeket Krizafioszra, hogy míg a válasz készül, kenje őket vajjal.”⁵⁵

Az összeesküvés kitervelésének részleteiről Gárdonyi regényének XXII. fejezetében számol be, miután a hátramaradt szökevényekért küldött, de már visszatérő Vigilászt (természetesen a Maximinosz vezette követségből megszökött és hozzá csatlakozó Zétával együtt) elfogták és Attila elé szállították.

A foglyul ejtés mozzanata ugyanazokat az elemet tartalmazza, Priszkosznál rövid és tömör megfogalmazásban, Gárdonyinál pedig természetesen megtoldva a regényhősre vonatkozó részletekkel és drámaibb kontextusba helyezve azokat (XXI. fejezet):

„A mint Vigilász Szküthiába visszatért s megérkezett oda, a hol éppen akkor Attélász időzött, az erre előre készen állott barbarok körülfogák, s a pénzt, melyet Edékónnak hozott, elvették tőle.”⁵⁶

⁵⁵ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 18.

⁵⁶ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 56.; cf.: GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 108–109.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Egyenesen a palotába vittek. [...] Mikor beléptünk, Atila az oszlopok alatt állt. [...] Atila keresztbe fonta a karjait és Vigilászra nézett.</p> <p>– Minek ez a sok arany? Miért hoztad? – kérdezte komor-hidegen.</p> <p>– Uram – hebegte Vigilász –, sok cseléd és sok barom kell az ilyen útra. Hol lovat kell venni, hol ökröt. Aztán hát az élelem... Néhány rabszolgát is kiváltottam volna...</p> <p>Elakadt. Az arca sápadt volt. Homlokát verejték verte ki.</p> <p>Atila arca megváltozott. Olyan haragosan nézett, hogy a lélegzet elrekedt a mellemben.</p> <p>– Igazat! – csattant reá. [...] Az úton nem volt költséged élelemre. Barmaid, ha mind elhullottak volna is, ennek a pénznek az ezredrésze is bőven elég, hogy újra pótolod. Arra pedig bizonyára emlékezel, hogy a római rabszolgák kiváltását erősen megtiltottam.”</p>	<p>„S a mint Attélász elé vezették s az kérdezte: mi végre hoz annyi aranyat? azt mondá: a maga és kiséréte ellátása végett, nehogy élelemben megszorúlva, vagy a hosszas útban netalán kidőlendő lovak- vagy máhás barmokban megfogyatkozva, sürgős követségében hátramaradást szenvedjen; egy része pedig foglyok vásárlására van szánva, minthogy a római birodalomból sokan megkérték őt rokonaik kiváltására. „De gaz állat” monda Attélász – így nevezve Vigilászt – „ravaszágoddal nem háritod el a vádat, s nem lesz helyes ürügyöd a büntetés alól kibujni; több kész pénz van ugyanis nálad, mint költségedre, de még a vásárlandó lovak és barmokra s foglyok kiváltására is kívántatnék, mit pedig, midőn Maximínoszszal hozzám jöttél, megtiltottam.”⁵⁷</p>

Priszkosz művében viszonylag rövid és tömör az összeesküvés kitervelésének bemutatása, jóllehet az összes lényeges részletet tartalmazza:

„Miután a császár a levelet megértette, Edékón Vigilászszal, ki mindent mit a barbar Attélász akarója felől mondott, tolmácsola, hogy Khrüszafioszszal, a császár testőrfőnökével, mint annál legtöbbet tehető emberrel, összejöhessen, a többi lakokba is elmenvén, elbámult a császári lakok fényességén. S Vigilász, a mint a barbar Khrüszafiosz-szal szóba állt, tolmácsolva mondá, hogy Edékón a császári lakokat s a nálok lévő kincseket magasztalja. S Khrüszafiosz mondá: ő is arany födelű lak és kincsek urává lesz, ha a szküthákat oda hagyja s a rómaiakhoz

⁵⁷ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 56–57.

áll. S válaszára, hogy más fejedelem szolgájának ura tudta nélkül ezt tenni nem szabad, a herélt azt kérde: van-é Attélászhoz szabad bejárása s van-é valami hatalma a szkütháknál? S válaszára hogy Attélásznak jó embere, s őrsége is az erre kiválasztott csapattal ő rá van bizva, (mert, mint mondá, közülök egy-egy bizonyos napokon fölváltva fegyverrel őrszi Attélászt), mondá a herélt: ha hitet teendne, igen nagy jót mondana neki; azonban idő kell rá, s ez akkor lehet, ha ebédre Oresztész és többi követtársai nélkül jön hozzá. S ő megigérvén hogy megteszi, megjelent ebédre a herélnél, s így Vigilász tolmácslata mellett kezét adva esküt tőnek, a herélt, hogy Edékónnak nem kárára, hanem legnagyobb javára fog szólni, s ez hogy nem mondja ki, mit neki mondand, ha végrehajtására nem ajánlkoznék is. Ekkor a herélt mondá Edékónnak: ha a szkütha földre visszatérve megöli Attélászt és a rómaiakhoz jön, boldog élete és roppant kincse lesz. S miután az ajánlkozott s mondá, hogy a kivitelre pénzre van szüksége, nem sokra, csak 50 font aranyra, melyet majd az alattavalóknak, hogy a vállalatban vele teljesen egy kézre dolgozzanak, kioszson, s miután a herélt az aranyat azonnal megadni ajánlkozott, a barbar mondá: bocsássák el elébb őt, hirt vinni követtségéről Attélásznak, s küldjék el vele együtt Vigilászt is Attélásznak a szökevények iránti válaszát átvenni; ő majd izen általa, miként küldjék meg neki az aranyat. Megérkeztevel ugyanis őt, valamint a többieket is, Attélász ki fogja kérdezni, ki ajándékozta meg és mennyi pénzt kapott a rómaiaktól; utitársai miatt pedig a dolgot el nem titkolhatná. Helyeselte szavait, a herélt s a barbar ajánlatát elfogadván, ebéd után elereszti őt s közli a császárral a tervet, ki a magisztroszi hivatal viselő Martiáloszt hivatván, elmondja neki a barbarral történt egyezkedést. Kénytelen volt pedig ezt a hivatalnokra bízni; minthogy a magisztrosz a császár minden tanácsában részt vesz, mint például a mi a hirnököket, tolmácsokat s az ő alája rendelt császári testőrségi vitézeket illeti. S miután a tárgy fölött tanácskoztak, azt végezik, hogy Vigilászt ne magát, hanem Maximinoszszal együtt küldjék Attélászhoz követségbe.”⁵⁸

Ezzel a tömör és lényegre törő beszámolóval szemben a *Láthatatlan ember*-ben az összeesküvés kitervelésének bemutatása⁵⁹ drámai részletekben gazdag, és Vigilász könnyek közt elmondott vallomása ágyazva találjuk. Priszkosznál Vigilász vallomása rendkívül rövid és tömör, nem ismétli meg az összeesküvés kitervelésének részleteit:

⁵⁸ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 10–12.

⁵⁹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 112–119.

„Ezt mondván fiát (ki akkor jött elsőben Vigilásszal a barbarok országába) kardra hányatni parancsolja, ha igazán meg nem vallja, kinek s mi végre hozza a pénzt. S ő, a mint fiát halálra vitetni látta, könnyekre és zokogásra fakada s felkiálta: ő rá emeljük a kardot s ne gyermekére, ki semmit nem vétkezett. S minden késlekedés nélkül elmondá, mit ő, Edékón, a herélt és a császár tervezett, folytonosan csak azon könyörögve, őt öljk meg s fiát bocsássák el. S Attélász abból, a mit Edékón megmondott, látván, hogy semmit nem hazudik, bilincsekre parancsolá őt vettetni, azzal fenyegetőzve, hogy elébb el nem ereszti, míg fiát visszaküldvén váltságú 50 font aranyat nem hozat. Megkötözék tehát, fia pedig visszamene a római birodalomba. Elküldé Attélász Oresztészt és Eszlászt is Konsztántinosz városába.”⁶⁰

Az összeesküvés leleplezése után Attila Eszlászt és Oresztészt Khrüszaphiosz vérét követelve elküldte Konstantinápolyba, Vigilász fiát pedig rájuk bízta, hogy apja életéért – akit erre az időre rabságba vetett – váltságdíjként 50 font aranyat hozzon Attilának.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Atilla fölkelt, és a környezetéhez fordult: – Ez a pénz – mondotta nyugodtan – az én vérem díja. Még ma osszátok széjjel a csatában elesettek özvegyeinek. Te, Eszlász, visszamegy Konstantinápolyba. Veled megyen Oresztész is és ez a fiú. Vigilásznak a fiára mutatott. Aztán Eszlászhoz beszélve folytatta:</p>	<p>„Kivilágosodván, hogy Vigilász Attélász életére tört, s a Khrüszafiosz herélt által küldött 100 font arany tőle elvétetvén, azonnal küldé Attélász Oresztészt és Eszlászt Konsztántinosz városába, meghagyván Oresztésznek, hogy az erszényt, melybe rakta Vigilász az Edékónnak adandó aranyat, nyakába akasztva menjen a császárhoz, s azt neki és a heréltnek megmutatván, kérdje meg: ismerik-é?</p>

⁶⁰ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 57.

<p>–Ezt a bőrtarisznyát, amelyikben a száz font arany van, a nyakadba akasztod, és úgy állsz a császár elé. Így szólsz: Ismeritek-e ezt? Aztán, mikor ők megdöbbennek, ezeket a szavakat csapod a szeme közé az én nevemben: Teodoziusz nemes apától származott, s Atilla is. Atilla meg is őrzötte a maga nemességét, Teodoziusz azonban elvesztette a maga nemességét, amikor Atillának adófizetőjévé vált és azzal rabszolgájává. De nem becsületes az a rabszolga, amelyik az urának az életét orgyilkos szándékkal kerülgeti!”</p>	<p>Eszlász pedig szóval mondja meg, hogy Theodósziusz nemes atyának gyermeke, ő is nemes születésű, s mint atyja Mundiukhosz utódja, nemességét meg is őrzötte: Theodósziusz ellenben azt elvesztvén, neki adófizetőjévé válva, szolgájává lett. Nem becsületesen cselekszik hát, midőn nála külömb ember ellen, kit még e mellett a sors is urává rendelt, mint rossz szolga alattomosan incselkedik; nem fog azért – mondá – ellene elkövetett vétkéért előbb megbocsátni, míg a heréltet vesztőhelyre nem küldi. Ezek hát ezen parancscsal Konsztántinosz városába jövének.”⁶¹</p>
---	--

Az összeesküvés utójátékként Gárdonyi regényében több hun követség is járt a császárnál Khrüszaphiosz fejét követelve, ám a császári udvar mindig arannyal próbálta megváltani a nagy hatalmú eunuch életét. Theodosius császár halála után – Gárdonyi regényének XXXIV. fejezete szerint – Attila újabb követeket küldött a trónra kerülő Pulkheriához⁶² azzal a fenyegető üzenettel, hogy „Ha ez a követség nem hozza el Krizafiosz fejét, magam megyek érte!”⁶³ A regényfejezet pedig e követjárás szürreális eredményének bemutatásával zárul:

„Végre visszatért a küldöttség. A híret már három nappal előbb tudtuk, hogy mit végeztek. De hát azért érdekes volt a megérkezésük. Kürtök riogtak a palota tornyán, és az előreszáguldó lovasok diadalmasan üvöltöttek:

– Itt a fej! Hozzák az orgyilkos fejét!

Hozták is. A város végén már kivették a mézből. Megmosták, és dárdahegyen hozták Atilla elé.”⁶⁴

Az 5. századi történetírók szerint Khrüszaphiosz, bár tetemes mennyiségű arany fejében megmenekült Attila haragjától, végzetét úgysem kerülhette el: a 449-es rablőzsinat eseményei után kegyvesztett lett, Theodosius császár száműz-

⁶¹ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 58.

⁶² Latinos formában: Pulcheria.

⁶³ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 161.

⁶⁴ Uo.

te, majd a császár halála után a hatalomra kerülő Pulkheria és férje, Marcianus/Markianosz kivégeztették – kivégzése azonban nem Attilához köthető.

Záró gondolatok

Bár a fenti példákból nem derül ki, melyik Priszkosz-szöveget használta Gárdonyi regénye megírásához, az viszont egyértelműen igazolódik, hogy nagyon alaposan ismerte Priszkosz töredékeit. Az is egyértelműen körvonalazódik, hogy a regény mely szakaszának képezi mondhatni elsődleges vagy egyik fő forrását Priszkosz történeti műve: a *Láthatatlan ember* első XXII fejezetének cselekménye – amíg a regény főhőse, Zéta, a hun udvarba kerül – látható módon követi Priszkosz történeti műve töredékeinek rekonstruált gondolatmenetét. A két szöveget párhuzamosan olvasva azt is láthatjuk, hogyan telik meg Priszkosz tárgyilagos, de mégis életszerű beszámolója étellel és drámaisággal a szépíró tolla nyomán, hogyan ragadja meg és kelti életre a történetíró tömör mondataiba sűrített feszültséget, miközben szépírói szabadsága határain belül hű marad forrásához.

Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években²

Az 1830-as évek végén a torockószentgyörgyi születésű Brassai Sámuel Kolozsvárra költözik. 1833-tól ez a város jelenti életterét, és bár rövidebb-hosszabb utazások miatt időszakosan távozik, mégis foglalkozása, szerepvállalásai idekötik, itt él és dolgozik 1897-ben bekövetkező haláláig. A harmincas évek elejére kialakult és egyre bővülő kapcsolathálója felől életpályájának és társadalmi beágyazottságának olyan sajátosságait is azonosíthatjuk, amelyekről korábban ilyen kontextusban kevés szó esett. Jelen tanulmányban ezeknek a sajátosságoknak, mintázatoknak a feltérképezésére törekszem kéziratos és nyomtatott források alapján.

A 19. század végén is kitüntetett figyelmet érdemlő tudóst (a bibliainak nevezett kort, 70–80 évet is meghaladó) hosszú életkora³; különböző, egymástól akkor már távol eső tudományterületeken való jártassága; szellemi frissessége, vitakedve és a fiatalokra figyelő, őket támogató gesztusai révén nagy népszerűség és még életében kialakuló kultikus tisztelet vette körül. A pályáját dokumentáló egykorú (ön)életrajzok, alkalmi köszöntők és interjúk sorában Kőváry László Brassai-életrajza az utolsó. A Brassai Sámuel betegágyánál jelen lévő Szabó Sámuel, majd Kőváry László szem- és fültanúként számol be arról, hogy 1897. június közepén századik évét tölti a tudós. E hír következményeként sikerül őt felköszönteni, majd pár nappal később emléktáblával megjelölni születési helyét, a torockószentgyörgyi unitárius papi lakot.⁴ A 20. század elején Gál Kelemen,

¹ Berki Tímea (Marosvásárhely, 1977) a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetének óraadó tanára, a *Napsugár* gyermekirodalmi lap szerkesztője, programigazgatója. Elérhetősége: berkitiimea@gmail.com.

² E tanulmány a *Népnevelés vasárnap*. Brassai Sámuel kapcsolathálója az 1830–40-es években című, a BBTE, az EME és a KJNT szervezésében zajló 16. Kutatás- és tudománytörténeti konferencián, 2023. október 5-én elhangzott – az erdélyi folklórkutatás kezdetével, a Brassai Sámuel által szerkesztett *Vasárnapi Újság* munkatársi körével foglalkozó – előadás jelentősen átdolgozott változata, amely megjelent a *Korunk* 35., 7. sz. (2024): 3–12. oldalain.

³ Kőváry László, *A száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái* (Kolozsvár: Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1897), 38.

⁴ Uo., 41–48., 54.

Kozma Ferenc, Fitz József ír Brassai életéről és munkásságáról, első monografi-
kus igényű életrajzát pedig egykori tanítványa és fiatal barátja, a későbbi unitári-
us püspök, Boros György írja meg, aki ekkor annak levelezését is összegyűjti, de
erre a későbbiekben még visszatérek. 1971-ben Brassairól írt monografikus ösz-
szeállításában a tudós százéves korát Mikó Imre erősíti meg, és ő nevezi utolsó
erdélyi polihisztornak is.⁵ Brassai Sámuel munkásságáról bibliográfiát Gazda Ist-
ván készít két évtizeddel később, 1997-ben, amikor több, a tudós életpályáját ér-
tékelő szöveg, kiadvány is napvilágot lát.

A vizsgált kérdést, Brassai társadalmi beágyazottságát és kapcsolatrendsze-
rét a társadalomtörténeti szakirodalom felől közelítem meg, és Kövér György
egyik értekezésére alapozok. Ebben a szerző a társadalmi struktúra tengelyeként
a tevékenységszerkezet, vagyon- és jövedelemmegoszlás, rang- és presztízshie-
rarchia hármását emeli ki.⁶ E hármásból talán a harmadik a legrelevánsabb kér-
désfelvetésben, amelyet Brassai Sámuel családtörténeti adatai, származása
igen jól kontextualizálnak. A presztízshierarchia kérdésénél maradvá tartom
fontosnak Sasfi Csaba azon tanulmányát, amelyben a foglalkozás, a társadalmi
státus kérdéseit tárgyalva azt állapítja meg, hogy az apák vizsgálata mellett a
nagyapák kutatása is segíthet a kapcsolati háló és az intézményi beágyazódás te-
kintetében.⁷ E megállapítások értelmében Brassai Sámuel mikro- és makro-
szociális kapcsolatai egyaránt figyelmet érdemelnek.

Életrajzíróinak a felmenőket a dédszülőkhöz sikerült visszavezetni, és re-
konstruálni a szász gyökerekkel is rendelkező családfát. Brassából érkezik To-
rockóra Brassai Sámuel dédapja – innen a származásra utaló későbbi keresztnév.
A ritka Wellmess nevet viselő szász asztalos ő, aki a halotti anyakönyvben Bras-
sói W. Jánosként szerepel.⁸ Kővéri László az, aki kérdően tekint e mobilitásra,
hiszen érvelésében a Szászföldről érkező munkás számára Torockószentgyörgyöt,
a nemes Thoroczky család székhelyét megfelelőbb gazdasági, érvényesülési cél-
pontnak találná a választott Torockó helyett. Ellenben a dédanya, Tóbis Judit to-
rockói⁹, így a házasságkötés is befolyásolhatta letelepedését a bányászvárosban.

⁵ MIKÓ Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor* (Bukarest: Kriterion, 1971).

⁶ KÖVÉR György, „A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai: Fogalomtör-
téneti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig”, in *Zsombékok*, szerk. Uő. (Bu-
dapest: Századvég, 2006), 77–160.

⁷ SASFI Csaba, „Az oktatás társadalomtörténete: Oktatás és társadalom kölcsönhatásá-
nak történeti vizsgálata”, in *Zsombékok*, szerk. KÖVÉR György (Budapest: Századvég,
2006), 509–539.

⁸ Vö. BOROS György, *Dr. Brassai Sámuel élete* (Kolozsvár: Minerva, 1927), 12–14.

⁹ Uő., 14.

Nem mellékes a család oldalági kapcsolatrendszere sem, mert az éppen kibontakozó Brassai család szociális hálóját mutatja. Ennek értelmében fontos megemlíteni azt a tényt, hogy Tóbis Judit lánytestvére, Anna az abrudbányai Mikola Szabó Sámuel felesége lesz. E házasságból születik fiuk, Szabó Sámuel későbbi unitárius lelkész, aki 1796 és 1813 között az akkor induló székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatója. Felesége Koncz Klára, Brassai Sámuel édesanyjának, Krisztinának testvére, így anyai ágon is rokonná lesz a két Sámuel.

Brassai Sámuel apai nagyanyja Vernes Ilona, vagyonos és tekintélyes torockószentgyörgyi család tagja. A dédapa és nagyapa esetében a házasságok jelentik a megállapodást, letelepedést és társadalmi beágyazódást – immár Torockószentgyörgyön is. Erre a mintakövetésre ismerünk Brassai Sámuel édesapja, idősebb Sámuel (1764–1837) esetében is. A helyi iskola elvégzése után ő a kolozsvári unitárius kollégium tanulója, majd tanítója és iskolafőnöke, de visszatér a környékre, és a torockói iskola rektori tisztségét tölti be, ami egyben énekező és paphelyettesi teendővel is jár. Ez a visszatérés a felemelkedésként értékelhető pályamobilitás mellett társadalmi stabilitásként is értelmezhető. Származási helye és az unitárius egyházban vállalt szerepe hozza kapcsolatba a torockószentgyörgyi lelkész-esperes, Koncz Gergely családjával.¹⁰ Az esperes lányával, Koncz Krisztinával kötött házassága¹¹ egyfelől egyháztársadalmi szocializációt, másfelől a régió határainak túllépését is jelenti, hiszen Torockó és Torockószentgyörgy mellett Kolozsvár, Abrudbánya, Székelykeresztúr és környéke, különösképp Kis- és Nagysolymos (innen a Koncz család nemesi előneve) is rokoni és baráti kapcsolatokat, társadalmi presztízst biztosít. A fiatal Brassai Sámuel elsősorban ebben a közegeben mozog. Miután otthon tanítják, apja mintáját követve iskoláztatják. Az idős Brassaihoz hasonlóan ő sem választ lelkészi hivatást, hanem nevelő és kollégiumi tanár lesz. Azzal, hogy nem köt házasságot, nem alapít családot és anyjával, majd annak 1860-as halála után egyedül él, eltér a családi mintától. Ez az eltérés ugyanakkor lehetővé teszi számára öntörvényűségének érvényesülését, szakmai tájékozódását, külföldi útjait, tudós érdeklődését és különöc életmódját.

¹⁰ A kis- és nagysolymosi előnevet viselő előkelő székely nemes család tagja, amelynek elődei közül Koncz Boldizsár unitárius püspök, illetve több egyházi adománytevő említhető. Lásd *uo.*

¹¹ Idős Brassai Sámuel és Koncz Krisztina házasságkötésére 1794. december 31-én került sor. Vö. *Brassai Sámuel*, in BENCZÉDI Gergely, *A kolozsvári unitárius kollégium tanárai*. Kézirat. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [A továbbiakban MUEKvGyLt]

Az intézményi beágyazódását illetően egyértelmű, hogy az unitárius egyház kötelékében mozog a család. Míg korábban a torockói betagozódás felekezeti identitást hoz a dédapának, addig a következő generációk számára az egyházi felekezethez tartozás már nagyobb létközösséget jelent, melynek szolgálata idővel az egyházi tisztségek betöltését is elhozza. A kolozsvári kollégiumban töltött tanulóévek alatt újabb kapcsolatokat épít apa és fiú egyaránt. Az, ami kivezet ebből a közezből, az az életpálya rákövetkező szakasza. Apjától eltérően az ifjú Brassai Sámuel a poétai (1814) és filozófiai osztály (1816) elvégzése után – külföldi peregrinációs lehetőség hiányában¹² – főúri családoknál működik nevelőként. „A kolozsvári főrangú családokban alig volt jelesebb tehetség ifju vagy nő, ki kedvencz tudományaiból ne vett volna tőle órát: olyly különös jelenet volt e democrata és cynicus férfiú Erdély salonáiban.”¹³ A továbbiakban azokra a főúri családokra térek ki, amelyeknél Brassai nevelői feladatokat vállalt. Érdeemes e családok női tagjait is megvizsgálni, hiszen azok származása újabb családi kötelekekről árulkodik, újabb közösségekkel kapcsolja össze a családban nevelősködő fiatalot, és azt is megmutathatja, hogy az milyen útvonalat jár be e kapcsolathálón belül.¹⁴

Brassai Sámuel elsőként a Makray családhoz kerül, ahol közel két évet tölt nyelv- és zongoratanárként.¹⁵ Két forrás „hunymegyeiként” nevezi e családot, amelynek azonban van egy széplaki, Belső-Szolnok megyei ága is. Ez az az ág, amelynél Brassai munkát vállal, hiszen éppen ide, Dés mellé ajánlotta nevelőnek őt barátja, a piarista szerzetes, könyvgyűjtő, katolikus nyomdaigazgató Koros

¹² Az unitárius fiatalok külföldi egyetemjárása eltért a más felekezetűektől, mert „nekünk nem voltak külföldi ösztöndíjaink, mint a reformátusoknak [...]. A kiválasztás a tanárok ajánlata a városi tanács, később a világi urak és az eklézsia vezetősége által történt. Csak a 18. század vége felé 1781-ben Horváth Ferenc főgondnok felfogása értelmében utaltatott a kiválasztás a Főtanács elé. [...] Később azonban a gyakorlat a kijelölésnek ezt a módját elejtette s a tanári kar hatáskörébe utalta.” Lásd: dr. GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története* (Kolozsvár: Minerva, 1935), 459.

¹³ GY(ULAI Pál), „Brassai Samu”, in *Újabb kori Ismeretek tára. Tudományos s politikai és társas élet encyclopaediája. 1. kötet. Aargau – Borckhaus*, szerk. N. N. (Pest: Nyomatott Landerernél és Heckenastnál, 1850), 649.

¹⁴ Nem képezi e tanulmány tárgyát, de megfontolandó a Brassai által idegen nyelvekre, zongorázni tanított fiatalok – főként nők – élete (életpályája) vizsgálata, amely olyan kérdésekre is választ adhatna, hogy hogyan alakult nevelő és tanítvány viszonya a későbbiekben, milyen jellegű és dinamikájú volt a kapcsolattartásuk a nevelői státusz megszűnte után, hogyan hasznosultak ezek a kapcsolatok a felek számára stb.

¹⁵ Lásd erről bővebben: KÖVÁRY, *A száz évet élt...*, illetve FITZ József, *Brassai Sámuel* (Budapest: Németh, 1911).

Imre „Cserei consiliárius családjához.”¹⁶ Cserei Klára pedig a vízszentgyörgyi és felpestesi előneveket viselő Makray László felesége lesz. Számolnunk kell, tehát egy Cserei–Makray sorrenddel, amely Kolozsvártól északra ugyan, de a város vonzáskörzetében tartja a nevelőt. Később is e vidéken találjuk, Bethlenben Bethlen Károly és gróf Mikó Krisztina lányát, Esztert¹⁷ tanítja zongorázni. E főúri család kötelékében maradván, Bethlen József és Thoroczkay Eszter¹⁸, majd Bethlen János és második felesége, báró Wesselényi Zsuzsanna gyermekeit neveli a közeli Rettegen, illetve elkíséri a családot Pestre, Bécsbe. A Bethlen családtól a Kendeffy családhoz kerül Brassai, de tulajdonképpen ugyanabban a családban működik, hiszen malomvízi gróf Kendeffy Ádám felesége bethleni Bethlen Borbála. A politikus Kendeffy Ádám, az erdélyi reformmozgalom legtevékenyebb szereplője, a kolozsvári vívőiskola megalapítója, mintagazda azonban 1834-ben elhunyt, megözvegyült felesége pedig ősszel magával hívja Krisztina és Katinka lányaik¹⁹ nevelőjét, Brassai Sámuel bécsi és velencei útjaira.²⁰

A majdnem két évtizedes nevelői tevékenység nem csak Erdély legnagyobb nemesi családjainak pártfogását, a nevelősködéssel járó társas kapcsolatok világot hozza el Brassai Sámuel számára. A családok téli és/vagy nyári lakhelyei váltogatása, azok külföldi utazásai vagy ottani hosszabb időzéseik mobilitásként értelmezendők, a tájékozódás, ismerkedés alkalmait szolgálják. Például a Kendeffy családdal tett bécsi útja során ismerkedik meg Brassai Stephan Ladislaus Endlicherrel, a 19. század legnagyobb botanikusával, akitől fűvészetet tanul, és aki róla nevez el majd 1839-ben egy ausztráliai repkényfajt.²¹

Bácskai Vera városkutató a polgárságot vizsgáló egyik tanulmányában Pest és Buda összehasonlításakor a várost a rendszeres árutermelés, információáramlás és rétegzettség közegeként tárgyalva, a nemesség mellett Pesten felbukkanó bevándorlók esetében kimutatja azok polgárrá fogadását, a zárkózottabb közöséget megjelenítő Budával szemben.²² Ez a Pesten tapasztalt nyitottság teszi lehetővé az új polgárság, azaz a középosztály kialakulását. Hasonlót figyelhetünk

¹⁶ BOROS, *Dr. Brassai Sámuel...*, 52.

¹⁷ Bethlen Eszter (1814–1864) széki gr. Teleki Lajos felesége lett.

¹⁸ Thoroczkay Esztert Brassai akár Torockószentgyörgyről is ismerhette, tanítványai pedig Bethlen Róza és László lehettek.

¹⁹ Kendeffy Krisztina a Branyicskai Jósika Leó, míg Katinka az Andrássy Gyula (a későbbi miniszterelnök és külügyminiszter) felesége lett.

²⁰ FITZ, *Brassai Sámuel...*, 35.

²¹ KANITZ Ágost, „Brassai, a botanikus”, *Kolozsvár* 4., 117. sz. (1890. május 24.): 1. (Melléklet), illetve FITZ: *i. m.*: 166.

²² BÁCSKAI Vera, „A régi polgárságról”, in *Zsombékok*, szerk. KÖVÉR..., 15–37.

meg Kolozsvár esetében is. A város 19. század eleji nyitottsága lehetővé teszi Brassai Sámuel beilleszkedését, betagozódását, és polgári-értelmiségi pályafutásának kibontakozását.

Már nevelői feladatköre idején, 1831-ben jelentkezik első publikációival a kolozsvári Erdélyi Híradóban és a Nemzeti Társalkodóban²³ W. és Világfi Antal álneveken. Ez utóbbi lapban zajlik az ún. Klió-per is, melyet Brassainak Szilágyi Ferenc történeti munkájáról írt recenziója vált ki kettejük között. Az álneven írt recenzió felvállalása után Szilágyi mégis ismeretlennek tartja: „De ki az a Brassai Sámuel? Sokan kérdezték itt helyben én tölem, ’a fő polczon lévők is, valamint kis hazánk’ különböző részeiből érkezett levelekben is tevének hozzám ilyen kérdést.”²⁴ Ebből a kérdésvetésből, amelyet az álnévhasználat is megelőlegez, egyértelmű, hogy a Brassai Sámuel szerzői név bizonyos körökben viszonylag ismeretlen az 1830-as években. A kérdés újabb kérdést implikál, mégpedig egyfelől azt, hogy kik azok, akik Brassai álneveit ismerik és azonosítani tudják, másfelől hogy mennyire ismert ekkoriban Brassai Sámuel a főúri körökön kívül a városban, Kolozsvárt és Erdélyben. Tény, hogy Szilágyi Ferenc ismeretlenként kezeli, és méltatlannak, jogtalanak tartja, hogy művét bírálja. Mi több, amint arra Szilágyi a *Végszóban* utal, Brassai iskolai tanulást soha nem végzett, „klavir-mester”, néha nevelő, magát újságírásra adó, mindenhez kapdosó ifjú²⁵, azaz szakmai szempontból sem egyenrangú bíráló.²⁶

²³ Vö. GAZDA István, *Brassai Sámuel (1800–1897) akadémikus, unitárius tudós, a kolozsvári egyetem professzora, nyelvész, matematikus, botanikus, irodalmár, zenetudós, fordító munkásságának és az életében róla megjelent írásoknak a kronológiája* (Budapest: Magyar Történettudományi Intézet, 1997), letöltve: 2024. május 8., <https://mek.oszk.hu/05100/05142/05142.pdf>.

²⁴ SZILÁGYI Ferenc, „Vég-szó a Klió-perben”, *Nemzeti Társalkodó* 3., 12. sz. (1834. március 22.): 177–192.

²⁵ Uo.: 178.

²⁶ Fontos hozzátenni e vitához azt is, hogy Szilágyi és Brassai életpályája hasonlóságokat mutat. Bár a Kolozsváron született Szilágyi apja református teológiai tanár és a Brassaié a torockói unitárius particula rektora volt, mindketten Kolozsváron tanultak. Szilágyi is házinevelőként működött Kolozsvárt a gróf Kuun és a Bánffy házaknál, mielőtt köztanító lett, majd külföldi egyetemeken tanult. Azt olvasva, hogy Brassai mindenhez kapdosó ifjú, azt feltételeznénk, hogy egy idősebb, már publikációkkal rendelkező történész vág vissza a tapasztalatlan fiatalnak, ez mégsem így van, ugyanis egymás kortársai, méghozzá évre pontosan, ha Brassai születési éveként elfogadjuk 1797-et. Másfelől az ismeretlenség Szilágyi elgondolásában azzal is magyarázható, hogy míg ő rendelkezett saját önálló, névvel vállalt publikációval és kötettel, addig Brassai nem. Mellesleg Brassait éppen a geográfia, a kronológia, a hazai és egyetemes történelem tanítására hívta meg 1837-ben az unitárius kollégium.

A folyóiratokban rejtőzködő Brassai Sámuel kortársa és barátja, Gyergyai Ferenc vezeti be a kolozsvári úri Casinóba 1833 januárjában, egy hónappal annak indulása után.²⁷ A maga rendjén Brassai is többeket bevezet a Casinóba, erdélyi és magyarországi nemesi vagy polgári származású értelmiségieket egyaránt.²⁸ A haladó szellemiségű, demokrata nemesség ezen intézménye négy évre az egyik alapító, gróf Kendeffy Ádám házába helyezte székhelyét²⁹, és a város tudós és művészársadalmát is megszólította a hazai közművelődés előmozdítása céljából. Ennek egyik lehetőségeként azt a lapot látták, amelynek szerkesztését az Amerikából visszatért, szintén unitárius felekezetű Bölöni Farkas Sándor, a Casino másik alapítója ajánlja fel Brassai számára. Így indul el 1834-ben a *Vasárnapi Újság*³⁰, és kezdődik meg Brassai foglalkoztatása és a városhoz kötöttsége. Életpályája 14 év múlva, a *Vasárnapi Újság* 1848-as megszűnte, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc következményei miatti menekülése okán Pesten folytatódik, ahol 1851-ben a fél évig megjelenő *Fiatalság barátja*, illetve 1855-ben a szintén pár lapszámot megért *Critikai Lapok* szerkesztője, de ezeket már saját vállalkozásaiként működteti. A kolozsvári egyetem megnyitása után a német nyelv és irodalom tanárával, Meltzl Hugó kollégájával közösen indítja meg az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*, amelynek 1883-ig volt társszerkesztője.

Tudományos cikkírói, kritikusi és lapszerkesztői foglalatosságai közepette Brassait 1837-ben hívja meg tanárnak a kolozsvári unitárius kollégium, és választja levelező taggá a Magyar Tudós Társaság³¹. Tudósi és tanári pályája ezzel

²⁷ BOROS, Dr. Brassai Sámuel..., 73.

²⁸ Ezek közül néhányat felsorol Boros György: Wagner József, Berde Mózsza, Kriza János, Erkel János, Erkel Ferenc, Kemény Zsigmond, Litvay Márton egri érsek, Mentovich Ferenc, Szász Károly, Csengery Antal, Hammerschmidt, Petőfi Sándor. Vö. BOROS: Dr. Brassai Sámuel..., 75. Ám ennél sokkal hosszabb az a névsor, amelyet Borosnak a Brassai-monográfiához készített kéziratos jegyzeteiben olvashatunk. Olyan nevek maradtak ki a monográfiából, mint Schell Mihály, Nagy Lajos, Bartha Mózes, Szabó Sámuel, Herepei, Engel József, Stein Henrik, Kovács Károly, Intze József és Intze Dániel, Weress István, Bod Péter, Váradai János, Kovács Sándor, Zuber Alajos, Albert János. Vö. BOROS György, „Brassai barátai és írotársai”, kézirát, MUEKvGyLt, Boros György-hagyaték 276/a

²⁹ Sz. n., „Tudnivalók a Kolo'svári Casinóról”, *Erdélyi Híradó* 4., 14. sz. (1833. augusztus 17.): 105–106.

³⁰ A leghosszabb ideig megjelenő néplap a korszakban, a későbbi, Pesten megjelenő *Vasárnapi Újság* névadója.

³¹ A Magyar Tudós Társaság osztályainak alakulástörténete szempontjából különös figyelmet érdemel Brassai akadémikus pályája. 1837-ben a matematikai osztály választotta tagjai sorába kilenc más tudóssal együtt, mivel az osztály tevékenysége szerteágazó és csak három tagja volt, amelyek közül egy élt Budán. 1840-ben viszont a természettudományi

megerősítést nyer, és e kettő együtt státust és presztízst, újabb kapcsolatokat biztosít számára, amelyek nemzedékeken is átívelnek³², hiszen nemcsak ifjúsági lapja címében gondol a fiatalság barátjaként önmagára, hanem mecénásként anyagi és kapcsolati tőkéjéből is áldoz oktatásukra.³³ A 19. század közepén már ősz hajjú idős tudósként élcelődik rajta Jókai³⁴, viszont az a tény, hogy pályája töretlenül folytatódik, érdeklődése szerteágazó, nem mellékesen hosszú életet él, úgy marad kortársa saját és a rákövetkező nemzedékeknek, hogy az a kapcsolati háló, amelyben elindult, lassan szétfoszlik körülötte, miközben a század nagy változásainak élő szemtanúja marad. A stabilitást ebben a hálóban Kolozsvár, családja, egykori barátai, neveltjei, azok családjai, a pesti és kolozsvári értelmiség, diákjai és az unitárius egyház biztosítja.

Ebből a két évtizedből származó leveleire térnék ki az alábbiakban, amelyek kapcsán arról is érdemes értekezni, miként hasznosítja Brassai Sámuel ismeret-ségi körét, kapcsolatait. Horvát István történészt megszólító levelében 1827-es személyes találkozásukra hivatkozik, és ezzel indítja el a levelezés útján folytatódó és ekként fenntartott kapcsolatuk. Az 1833. április 7-én kelt levél felütésében

osztály „terjedelmessége miatti szaporítása” céljából rendes taggá terjesztették fel Brassait Tarczy Lajos és Klauzál Imre társaságában, és közülük e két utóbbi került át ebbe az osztályba. Vö.: „A Magyar Tudós Társaság története”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (4. kötet)*, (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, Schedel Ferenc ügyelése alatt, 1840.), 40., illetve „A Magyar Tudós Társaság története”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (5. kötet)* (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, 1842), 32. Brassai Sámuel 1865-ben választották a MTA rendes tagjává a filozófiai osztályba. Vö.: TOLDY Ferencz, „A M. Tudom. Akadémia 1865. decz. 11. tartott ünnepélyes Köz-Ülésének hiv. tárgyai. Jutalmazások, pályakérdések, választások”, in *A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei (1864–1869)* (Budapest: MTA, 1876), 69. A veterán tudósként említett Brassait 1887-ben választották a Bölcséleti, Társadalmi és Történeti Tudományok osztálya tiszteleti tagjává Pulszky Ferenc ajánlatára. Vö.: GYULAI Pál, „Jelentés az akadémiai választásokról”, in *A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei (1883–1889)* (Budapest: MTA, 1891), 66.

³² Nevelői munkássága sem ért véget a 19. század derekán, Pesten a Gönczy Pál vezette nevelőintézet tanára volt, majd 1859-es kolozsvári hazatérése után az Erdélyi Múzeum-Egyesületben vállalt múzeumőri szerepe mellett visszatért az unitárius kollégiumi tanársághoz, míg 1872-ben egyetemi tanárrá nem választották.

³³ Az unitárius kollégium állományába nem csak Bölöni Farkas Sándor könyvtárát vezette be és rendszerezte 1842-ben, hanem saját könyvgyűjteményét is elérhetővé tette e közösség számára, mi több, pénzübeli adományokat tett, és anyagiakkal támogatta a szertárak berendezését. Halála után minden vagyonát az egyházra hagyta. Vö. BOROS György, *Dr. Brassai Sámuel...*, 104–107.

³⁴ JÓKAI Mór, Brassai. Kakas Márton arcképcsarnokából. In JÓKAI Mór, *Írói arcképek*. Online elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/00700/00793/html/jokai44.htm> – utolsó látogatás: 2024. XII. 17.

Brassai arról számol be, hogy falusi magányából Kolozsvárra érkezve jut hozzá a *Tudományos Gyűjtemény*hez, és onnan megtudja, hogy annak új szerkesztője Horvát István. Így a levélben elsősorban Horvát érdemeit sorolja és a kiadvány megújulását reméli, másodsorban pedig annak pártfogására számít, és a *Nevelés* című kéziratát ajánlja figyelmébe.³⁵ A levelek Horvát könyvtárában maradtak fent, Horvát válaszainak nem maradt nyoma, de bizonyos, hogy további levelek, találkozások következtek, hiszen 1836-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben maga Horvát ismerteti Brassai fűvészeti munkáját.³⁶ Itt jegyzem meg, hogy ezt a munkáját ajándékként elküldi a Magyar Tudós Társasághoz is³⁷, amelynek hírét nem csak a társaság évkönyve, hanem a *Tudományos Gyűjtemény* is közli.

Schedel (Toldy³⁸) Ferenchez írt leveleiben Schedelt az *Athenaeum* szerkesztőjeként szólítja meg, és 1838 őszén azért szabadkozik, hogy ígért írásából nem küldött a lapnak³⁹, később kelt leveleiben pedig rajzkönyvét⁴⁰ és *Bankismeretét*⁴¹ ajánlja népszerűsítésre. Mindezt sikerrel teszi, hiszen az *Athenaeum* hasábjain mindkét kiadvány⁴² megjelenésének hírét megtaláljuk. Brassai ekkor már akadémiai tag, személyes ismeretséget köthetett az akadémia titoknokaként működő, de még dietetikus orvosként praktizáló Schedellel. A levélváltással is meg-

³⁵ Egy Bécsbe utazó személlyel küldte, aki hazaútján, Pesten az Ürményi családnál keverte a korábban ott nevelősködő és a család által haláláig pártfogolt történést. Brassai Sámuel Horvát Istvánnak, 1833. április 7., kézirat, Országos Széchényi Könyvtár, OSZK Kt. Levelestár.

³⁶ BRASSAI Sámuel, *A fűvészet elveinek vázolatai D. Lindley János nyomán* (Kolozsvár: Tilsch, 1836). Ismertetése: HORVÁT István, „II. Literatura. Hazai Literatura. Könyvesmértetés”, in *Tudományos Gyűjtemény* 20., 6. sz. (1836): 119–124.

³⁷ „Egyesek ajándékai” in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (1834–36)* (Buda: A m. kir. egyetem betűivel, 1837), 221.

³⁸ Schedel Ferenc később Toldy Ferencre magyarosítja nevét. E gesztusa motivációjához, de főként munkásságához lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai – Universitas, 2004).

³⁹ *A fűvész örömei* című természettudományi cikksorozata 1839-ben jelent meg az *Athenaeumban*.

⁴⁰ BRASSAI Samu, *Rajzminták fiatal gyermekek számára*. Angol előkép után magyarázó szöveggel (Kolozsvár: Özv. Barráné és Stein kereskedésében, 1842). (Kék könyvtár)

⁴¹ BRASSAI Samu, *Bankismeret* (Kolozsvár: Özv. Barráné és Stein tulajdona, 1842).

⁴² S. F., „Literaturai mozgalmak”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 39. sz. (1842): 311., F. (SCHEDEL Ferenc?), *Athenaeum* 2. félév, 39. sz. (1842): 311 (ez csak említés), „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 65. sz. (1842): 513–515.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 66. sz. (1842): 521–526.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 67. sz. (1842): 529–532.; „Irodalom. Bankismeret. Irá Brassai Samu...”, *Athenaeum* 2. félév, 6. évf., 68. sz. (1842): 537–540.

erősített kapcsolat kínál lehetőséget és felhatalmazást arra, hogy például rajzkönyve ajánlása mellett annak ismertetését kérje, mi több, recenziéseket javasoljon a következőképpen: „U.i. Bátorkodom kijelenteni az iránti óhajtásomat mi szerint vagy Hunfalvy⁴³ vagy Henszlmann⁴⁴ urakat szeretném ismertetőül megnyerni.”⁴⁵, azonban az 1843-ig működő *Athenaeumban* ellenben egyáltalán nem jelent meg ismertető a *Rajzminták fiatal gyermekek számára* c. 1842-es kötetéről.

E levelek egyértelmű bizonyítékai a levélíró szerzői/írói érvényesülése stratégiájának: a személyes ismeretségek és levelezés útján fenntartott kapcsolatok mozgósítása révén kerülnek népszerűsítésre és ismertetésre Brassai első tudományos igényű, a mai tudományterületek felől nézve változatos (fűvészet, bankismeret, a Kék könyvtár-sorozat tankönyvszerű kiadványai a számtan és rajz tanításához), a szaktudományok perspektívájából pedig széttartó munkái. Tudósi pályája előmozdításának másik érdekes bizonyítéka (az ajánlás szándékával írt levél és ajándékként megküldött kiadvány mellett) a gróf Széchenyi Istvánnal folytatott levelezése. 1842. március 25-én Kolozsvárról kelt Brassai-levél azért szólítja meg Széchenyit, hogy a szerző neki ajánlhassa a fentebb említett *Bankismeret* c. kötetét. Azonban e levél, mint első mondatából kiderül, csak egy másik levél társaságában működik: „Kegyes pártfogóm g. Bethlen János úr ide mellékelt levele tartalmának ismétlésével...”⁴⁶ Míg Brassai a méltóságos úrhoz intézi levelét (alázatos szolgaként és a tudós társaság tagjaként), addig Bethlen János igen tisztelt barátjának ír „professor Brassai Samuról”, „kinek felette hasznos tulajdona az, hogy a leg’szövevényesebb tárgyakat is popularizálni, és az olvasó közönség’ nagyobb részének miveltségi fokozatához alkalmaztatni tudja.”⁴⁷ Mint Bethlen leveléből kiderül, Brassai felkérésére jár közben, hogy Széchenyinek

⁴³ Talán nem mellékes itt megemlíteni Hunfalvyval váltott későbbi levelét, amely annak bizonyítéka, hogy Brassai még a külföldről megrendelt folyóiratokat sem öncélúan használta. A *Revue des deux mondes* megrendelésekor Hunfalvy 2/3-os részvényesnek szállna be, hogy olvashassa, Brassai erre azt válaszolta: „inkább 1/4ét=6 fl 10kr. S aztán nálam marad a végén. Az első olvasást és az utóbbi használatot természetesen örömmel átengedem.” Vö.: *Hunfalvy Pál Brassai Sámuelnek írt levele és Brassai válasza*, MTA KIK Kt. Ms 4749/65.

⁴⁴ Hunfalvy Pált és Henszlmann Imrét érdeklődési körük, a nyelvészet, illetve a művészettörténet miatt választhatta ki Brassai.

⁴⁵ *Brassai Sámuel levele Toldy Ferenchez*. MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 61/d. 3.

⁴⁶ *Brassai Sámuel levele gróf Széchenyi Istvánnak*. MTA KIK Kt. K 203/1. (Széchenyi-gyűjtemény)

⁴⁷ *Bethlen János levele gróf Széchenyi Istvánnak*. MTA KIK Kt. K 203/2. (Széchenyi-gyűjtemény)

ajánlja a munkát, és kieszközölje a neki szóló ajánlás, a dedikáció elfogadását. A két kolozsvári levél egyazon napon kelt. Mindkettő Brassai szándékából született, egyiket ő írja, a másikat az ő felkérésére a mecénása, a megszólított Széchenyivel egyenrangú nemes. Így nyomatékosul a szándék, a kérés, melyre bizonyára választ is kaptak, hiszen augusztus 10-én Brassai hálája kifejezéséül példányt küld Széchenyinek, aki szeptember 1-jén válaszlevélben köszöni meg azt, miközben elismerését fejezi ki a „testvérhon érdemtelen fiának” közhasznú munkájáért.⁴⁸

A főúri körökben korábban kialakult kapcsolatainak és az ott vállalt nevelői munkásságának hozadéka tehát az, hogy Bethlen Jánost – kinek gyermekeit Rettegen tanította – rábírhata, hogy levelével járjon közbe Széchenyinél. Mellesleg gróf Bethlen János az, aki révén Brassai Sámuel 1833-ban Kolozsvárra kerül, és aki, mint a fentiekből körvonalazódik, pártfogóként segíti a fiatal tudósi pályájának alakulását. A Széchenyi-ajánlat⁴⁹ sikertörténet, a dedikált munka kevésbé az. Az F. szignójú *Athenaeumbeli* recenziens szerint tévedéseken alapul, de érdeme, hogy olyan területen tapogatózik, amely Magyarországon hiányzóknak számít. A Széchenyi István által közhasznúként és a Bethlen János által tudománynépszerűsítőként értékelt munkát Brassai 1834 óta a *Vasárnapi Újság*, azaz a közhasznú ismeretek tára főszerkesztőjeként is végzi.

A továbbiakban e néplap élén betöltött szerkesztői szerepe felől vizsgálom Brassai Sámuel kapcsolatrendszerét. A lapot egyszemélyes vállalkozásként szokás emlegetni, azonban tudjuk azt például, hogy a külföldi híreket közlő *Újságok* rovatot 1840-ig a kolozsvári unitárius lelkészként működő Kriza János szerkeszti, aki eközben a berlini egyetemen tanul.⁵⁰ 1838 nyarán Krizbai Dezső Miklós látja el a szerkesztői teendőket⁵¹, amint az a szerkesztő távollétére utaló lapbeli megjegyzéséből kiderül, és ugyanez történik 1844 áprilisa és szeptembere kö-

⁴⁸ Széchenyi István Brassai Sámuelnek. MTA KIK Kt. K 193/137. (Széchenyi-gyűjtemény)

⁴⁹ Az ajánlás szövege a következő: „Ajánlat a *Hitel* halhatatlan írójának, a nemzeti jóllét útmutatójának és buzgó munkásának gróf Széchenyi Istvánnak hódolatul.” Vö. BRASSAI, *Bankismeret*...

⁵⁰ Kriza János a lapnak nem csak szerkesztője, hanem szerzője is volt K. és Z. álneveken. Ld.: GULYÁS Pál, *Magyar írói álnévlexikon* (Budapest: Akadémiai, 1956), 587.

⁵¹ Az 1830–40-es évek kolozsvári irodalmi életének tagja volt, a *Vasárnapi Újságban* a K-y és a KM szignók mögött valószínűleg ő rejtőzik. Vö. PAIS Dezső, „Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet” in *Irodalomtörténeti Közlemények* 21., 1. sz. (1911): 32–58., 170–187., 312–328., letöltve: 2024. január 11., <http://real-j.mtak.hu/13205/1/00091.pdf>.

zött, amikor ismét távol van Brassai.⁵² Tudjuk azt is, hogy korábban, 1834 októberétől hónapokig külföldön tartózkodik a Kendeffy családdal, Bécsben és Velencében⁵³, ez az időszak azonban nyomtalanul telik el a lapszerkesztés szempontjából. 1838-ban Schedel (Toldy) Ferencnek – miközben időhiányról panaszkodva arról ír, hogy a *Nemzeti Társalkodó* iránti hazafiúi elkötelezettsége miatt nem küldött még cikket az Athenaeumba – a *Vasárnapi Újság* szerkesztésére is utal, „melybe egész éven át alig kapok egy ívnyi idegen dolgozatot”.⁵⁴ A nem általa írt cikkek begyűjtése érdekében szólítja meg Rummy Károlyt is: „a T.T. Professor ur, miután minden hazai és számos külföldi hirlapokat becses közleményeivel diszítani s közhasznusítani méltóztat, ezzel csak az egy Vas. Ujság nem dicsekedhetik. Pedig vannak oly körök, hová ez Collegái nélkül csak egyedül érkezik-el.”⁵⁵ A *Vasárnapi Újság* tizennégy évfolyamát áttekintve társadalmi szempontból a szerzői és olvasói kör városi és vidéki, a helyi közösségekben aktív szerepet vállaló, a földműveléshez, gazdálkodáshoz értő tisztviselő, főúr, lelkész, kántor, tanító, tehát a helyi értelmiség tagja, aki gyakorlatban is eleve népnevelő, közösséggondozó és -fejlesztő funkciót tölt be. Erdélyiek, magyarországiak és külföldiek egyaránt előfordulnak a névvel vagy álnéven publikálók között, akikhez Brassai maga vagy vallásfelekezete, esetleg a kolozsvári reformnemzedék, Casino-tagok, vagy az *Erdélyi Híradó* szerkesztősége, azaz kapcsolathálója által jut el. Szerkesztői gyakorlata tájékozottságáról árulkodik, és amíg a Magyar Gazdasági Egylettel, a Magyar Tudós Társasággal a lapszámok hasábjain is kapcsolatban áll, figyelme a vidékre is kiterjed: a városi polgári körökre, falusi olvasóegyesületekre, amelyek a lap politikájához hasonlóan az önképzést és a népnevelést tartják szem előtt.⁵⁶ A kolozsvári zene-conservatorium és a nevelői kör

⁵² Vö. az unitárius egyház Consistoriumának határozatával, amelyben elfogadják Brassai kérését, hogy 1844 nyarán németországi iskolalátogatási tanulmányúton vegyen részt. MUEKvGyLt, Nro. XIII: Protoc. Gener. Consist. 1844–1845.

⁵³ Concha Győző említi azt, hogy az özvegy Kendeffyné társaságában lányai nevelőjeként utazik Bécsbe és Velencébe Brassai Sámuel, és szerkesztőtársának, Krizának innen küldi cikkeit. Lásd erről bővebben: CONCHA Győző, *Brassai Sámuel emlékezete* (Budapest: Franklin Társulat, 1904), 12.

⁵⁴ *Brassai Sámuel levele Toldy Ferenchez*, kelet nélkül, MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 61/d. 1.

⁵⁵ *Brassai Sámuel levele Rummy Károlynak*, kelet nélkül, MTA KIK Kt. Magyar Irod. Lev. 4drét 23. V. köt.

⁵⁶ A küküllődombói olvasó- és éneklőtársaságot a földesurat kiszolgáló „alnép osztálybeliek” alapították, a templomba járás mellett hetente háromszor találkoztak, az erkölcsösöset, tisztességet képviseltek és a gyermekek oktatására gyűjtöttek. Lásd: N[agy] J[ózsef], „Dombói olvasó és éneklő társaság”, *Vasárnapi Újság* IX., 401. sz. (1842. január 9.): 17–19.

jelenléte a lapban azért izgalmas, mert mindkettő Brassai Sámuel személyes érdeklődési körébe tartozik. A nevelői kör első tanácskozására például saját lakásán kerül sor az 1846. január 12-én Kolozsvárt is megtartott Pestalozzi-ünnepség apropóján. Alapítói gróf Teleki Domokos⁵⁷, Zeyk József⁵⁸, Méhes Samu⁵⁹, Salamon József⁶⁰, Brassai Samu, Székely Mózes⁶¹, Herepei Gergely⁶², Régeni István⁶³ és Gáspár János⁶⁴, majd a következő ülésekkel bővül e névsor újabb tagokkal⁶⁵, köztük nevelőkkel, tudósokkal, orvossal stb. E névsor forrásértékű Brassai kapcsolathálója felgöngyölítése szempontjából. Nevet kapnak mindazok, akik hozzá hasonlóan nevelői pályán indultak el, mint például a Rettegről tudósító Csulak Dániel, aki a kör pénztárnoka lesz, vagy Gáspár János, az első olvasókönyvek szerzője, amelyeket a *Vasárnapi Újság* is ajánl. Az addig valószínűleg formálisan és a nyilvánosság mögött a személyes kapcsolatok által működő nevelői közösség önszerveződésének bizonyítéka e kör. A közhasznú ismereteket hozó lap szerzőit és szerkesztőit egyértelműen a közösen vállalt civilizatórikus és demokratikus szándék vezeti. Ismeretterjesztés által kívánják induktív, tapasztalati és szemléletes módon nevelni olvasóikat.

A kollégiumi tanár, nevelő Brassai Sámuel tehát miközben részt vállal az erdélyi társadalmi nyilvánosság szervezésében, és lapot szerkeszt az 1830–40-es években, szerkesztőként saját kapcsolathálóját használja és bővíti, ezzel az őt is foglalkoztató közösségszolgálat és népnevelés ügyét kívánja előmozdítani a *Vasárnapi Újság*ban addig, míg az 1848–49-es forradalom és szabadságharc át nem

Szabó Dániel érmihályfalvi tanító az Ér és Berettyó menti olvasóegyletről ad hírt. Lásd: SZABÓ Dániel, „Értesítő Biharmegyében [sic!]”, *Vasárnapi Újság* XII., 565. sz. (1845. március 9.): 145–152. De olvashatunk az atyhai néptanodáról és olvasóegyletről Vidékitől. Ld.: VIDÉKI, „Athyai [sic!] néptanoda és téli olvasó egyesület”, *Vasárnapi Újság* XV., 715. sz. (1848. február 6.): 89–93.

⁵⁷ Országgyűlési küldött, akadémiai tag, hírlapíró, az *Erdélyi Híradó* munkatársa, majd történész.

⁵⁸ Országgyűlési küldött.

⁵⁹ Tanár, nyomda- és laptulajdonos, az *Erdélyi Híradó* szerkesztője.

⁶⁰ Csernátóni Bod Péter unokájának, Barthos Sándornak nevelője, báró Dániel Istváné Mikes Anna udvari papja, lelkész, 1846-ban Kolozsvárt református teológiai tanár.

⁶¹ Unitárius püspökhelyettes, kollégiumi tanár.

⁶² Református lelkész, a kolozsvári hídelvei kisdudóvó alapítója.

⁶³ Tanár, ügyvéd.

⁶⁴ Nevelő a Zeyk családnál, tanár, református lelkész, pedagógiai szakíró.

⁶⁵ Brassai ajánlására pl. id. Bethlen János és Mikes János grófokkal. Lásd erről bővebben: SZ. n., „A »kolozsvári nevelői kör« naplója”, *Vasárnapi Újság* XIII., 618. sz. (1846. március 15.): 162–167.

írja a politikai és társadalmi berendezkedést Erdélyben.⁶⁶ A 19. századközépi események az idősnek számító tudós pályáját átrendezik ugyan, de sikerül tovább is csomópontként működni e rendszerben még akkor is, amikor évtizedekkel később a szaktudományok korában tudósi kapcsolathálója lazulni látszik.

⁶⁶ A *Vasárnapi Újság* utolsó lapszáma 1848. november 9-én jelent meg. 1848. július 1-jétől új folyam indult, de már januártól változott a lap arculata. A fejlécben a tartalom kivonatolását havonta változó irodalmi idézetek váltották fel, például március 26-án már Petőfi-sorok. Lásd erről bővebben: MIKÓ Imre: *i. m.* 62–67.

Gál László

Több, mint egy szürke épület: 86 éve adták át Kolozsvár első áruházát, a Sorát¹

A Sora hivatkozási pont Kolozsváron, megálló viseli a nevét, sokan ismerik, a történetéről mégis keveset tudni, de legalábbis nem közismert. Gaál György a *Magyarok utcája* c. könyvében² ugyan megemlékezik róla, de kutatásának fókuszában mindvégig a Sora épületének helyén korábban álló három ház állt, amelyek lebontásával „az utcaképet is megbontották”.

A korabeli képeken (például Veress Ferenc 1859-ben készült felvételén) még jól látszik, hogy az épület helyén három telek, és rajtuk egy-egy ház állt. A 19–20. század fordulójára már mindhárom egyházi tulajdonba került. Korábban főleg az egyház előljárói, a kolozsvári unitárius egyházközség lelkészei lakták az épületeket, például Kriza János és Ferencz József, de egy rövid ideig az egyikben Berde Áron is lakott, aki a Babeş–Bolyai Tudományegyetem 1871-ben alapított elődjének az első rektora volt. A lebontásuk nem váltott ki nagy felháborodást, Kelemen Lajos történész a *Pásztortűz*ben tömören, tárgyilagosan idézte fel a történetüket, soraiból érezhető, hogy a korabeli szakma elfogadta a három, nem műemlék besorolású épület lebontását. Az egyikről például csak annyit jegyzett meg, „jellegzetes 18. századi földszintes polgárház volt, melynek még jó tucatnyi testvére áll a Belváros különböző utcaiban”³.

¹ A tanulmány először a Transtelexen jelent meg: *Transtelex*, 2023. december 31., <https://transtelex.ro/életmod/2023/12/31/sora-aruhaz-tortenet-kolozsvar>. Ennek szerkesztett változatát adjuk közre.

² GAÁL György, *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*, Erdélyi tudományos füzetek 221 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1995), *Magyar Elektronikus Könyvtár*, letöltve: 2024. október 12., <https://mek.oszk.hu/02800/02808/html/#b37>.

³ KELEMEN Lajos, „Kolozsvári műemlék-krónika”, *Pásztortűz* 24., 11–12. sz. (1938): 627.

A korabeli *Brassai Lapok* tudósítása sem különösen sajnálkozik a lebontásuk miatt, sokkal inkább lelkesedik azért az ötletért, hogy az unitárius egyház áruház építését tervezi. „Az egyik épület alacsony, régi ház, a másik szintén, a harmadik emeletes bérpalota, amelynek egyetlen nevezetessége, hogy itt tartja szeánszait minden vasárnap délután öt órakor a Selypítő Melánia szelleméről elnevezett spiritiszta kör”⁴ – írták nem épp hízelgően az épületekről.

Az 1930-as évekre mindhárom épület idős volt, valószínűleg nem nagyon felelt meg a kor elvárásainak, és állandó javítást, karbantartást igényelt. Egyáltalán nem volt jövedelmező az 1921-es földreform után nehéz helyzetbe került tulajdonosának. Ezt támasztja alá Kovács Lajos az *Unitárius Egyház* c. lapban közölt cikkében, amelyben felidézte, 1938 januárjában az egyházi főtanács „a nem jövedelmező vagyon értékesítését, s egy nagyobb építkezést helyesnek talál”⁵, és elvi beleegyezését adja.

Az egyházak pedig igyekeztek olyan lehetőséget keresni, amely gyorsan megtérül és jelentős jövedelmet ígér. Erre volt válasz az áruház, illetve rá egy bérház építése. Nemcsak az unitárius egyház döntött úgy a korban, hogy bérházakat építtet, a római katolikus és a református egyházak is így tettek, de kétségtelen, hogy a Sora építése volt a legnagyobb vállalás.

A főtanács elvi beleegyezése után szó szerint felgyorsultak az események. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa 1938 áprilisában elfogadta a Bukarestben már lerakattal és két áruházzal is rendelkező prágai Steuer & Friedländer cég leányvállalatának, a Sora Rt.-nek az ajánlatát egy kolozsvári áruház felépítésére. 1938 júniusában állapodnak meg a telkeken álló három ház elbontásáról, és 1938 júliusának végén kötnek szerződést az épület kivitelezésére. Gaál György az egyház korábbi jogtanácsosától, Szathmáry Jánostól származó információkra hivatkozva korábban azt írta, „a befektetést az is siettette, hogy a földreformkor kisorsított egyházi földekért kapott agrárkötvények meglehetősen magas árfolyamot értek el, értékük csökkenésétől tartottak”⁶.

Kétségtelen, hogy az anyagiak a történet egyik leghomályosabb része, hogy miből volt az egyháznak 15 millió leje az építkezésre. Kovács Lajos a korábban említett cikkében éles kritikát is megfogalmazott az építkezéssel kapcsolatban,

⁴ (r.), „Az unitárius egyház négyemeletes áruházat épít a Sora S. A. részére”, *Brassói Lapok* 44., 127. sz. (1938): 5.

⁵ Kovács Lajos, „A kolozsvári nagy építkezés”, *Unitárius Egyház* 31., 9–10. sz. (1938): 63.

⁶ GAÁL György, „Unitárius épületek és építkezések az egykori Magyar utcában”, *Keresztény Magvető* 101., 2. sz. (1995): 145.

mert „az egész egyház vagyónát kockára tevő ügylet”⁷ kimenetele kétséges, nyélbe ütése homályos. A cikkéből az derül ki, hogy az egyház közvetlen vezetésén kívül nem sokan tudták, miből futja az építkezésre, mit vállaltak cserébe, mennyivel járul hozzá a Sora cég a 15 millió lejes befektetés költségeinek fedezéséhez. A korabeli lapok beszámolóí alapján „az unitáriusok a hatalmas házbérelőlegből kezdték meg az építkezést”⁸. És az kétségtelen, hogy a Sora Rt. jelentős összeggel járult hozzá az építkezés költségeihez, kifizette előre egyévi bérét, ugyanakkor elnyerte a 14 évi bérleti jogot. Cserébe viszont azt vállalta az egyház, hogy 1938 decemberére felhúzza az épületet, és átadja nekik az üzlethelyiséget. Hárman pályáztak a bérház megtervezésére és megépítésére, közülük a kolozsvári Strasser és Öhlbaum cég tervét találták a legjobbnak.

„Két hónappal ezelőtt még két régi ház feküdt itt. Tegnap pedig megkezdtek a két hónap alatt felhúzott bérház negyedik emeletének az építését is”⁹ – írta 1938 októberében a *Brassói Lapok* a kolozsvári építkezésekről szóló cikkében. Az újság azt is megjegyzi, hogy az egyház először csak egy (más források szerint kettő) emeletet akart megépíteni, és csak később bővítette volna tovább, de a város ragaszkodott egy minimum négyemeletes ház megépítéséhez az utcának ezen a szakaszán.

„Hetek alatt nőtt ki a földből a négyemeletes palota, amelynek hatalmas faállványai előtt naponként az érdeklődők tízezrei állnak. Egészen megkapó látvány például az, ahogy az állványokon a munkások fellapátolják a negyedik emeletre a kő- és malter-anyagot, amelyet az utcán kevernek, azután munkások tízei lapátolják a lépcsőzetesen épült faállványokon. [...] Lapátolás és kövek ütődésének zaja tölti be a környéket.”¹⁰ Így írták le az építés folyamatát a *Brassói Lapok* korábban már idézett számában. Végül december elsején a Sora cég átvette a helyiségeit, az egész épület valamivel később, 1939. október 15-re készült el.

Akkor az épület teljesen másképp nézett ki, mint manapság.

Az áruház tervének véglegesítését Öhlbaum Áron és a Sora vállalat Schneider nevű mérnöke közösen végezte, és a mai bevásárlóközpont földszinti részének nagyjából felét foglalta el. A Magyar/Kossuth utcáról – ami akkor épp Foch marsallról volt elnevezve – nyíló bejáratról jobbra kapott helyet a Sora vállalat 60 m hosszú, a Forduló utcáig benyúló üzlethelyisége. A tartóoszlopainak nyomai

⁷ Kovács, „A kolozsvári nagy építkezés”...: 65.

⁸ RUFFY Péter, „December elsején nyit a négyemeletes Sora-áruház”, *Brassai Lapok* 44., 243. sz. (1938): 4.

⁹ Uo.: 4.

¹⁰ Uo.: 4.

még manapság is jól kivehetők a bevásárlóközpontban. A cég az alagsort (kivéve az óvóhelyeket és a lakók pincéit) raktárnak, az első emeletet irodának vette bérbe.

Az üzlethelyiségtől balra, azzal párhuzamosan egy kapualj nyílt, amelyet egy udvar követett. Ezek kötötték össze a Magyar utcát a Forduló utcával. A kapualj másik oldalán két kis üzlethelyiséget alakítottak ki, amelyet először Ullmann Ferenc címfestő és a képeket, porcelánt, szőnyeget árusító Pax cég vett bérbe. A második, harmadik, negyedik emeleten három-három lakást alakítottak ki.

A Sora építésével ért el Kolozsvárra a 19. század második felében kezdődő áruházak kora.

A 19. században az áruházak potenciális vevőköre még a tehetősebb középosztálybeliekre korlátozódott, az ő luxusfogyasztás iránti igényeiket elégítette ki. Később már bővült a vásárlóinak a köre, szélesebb rétegeket szolgált ki, a kispolgárok is áruházba jártak. A budapesti Corvin Áruház, amelyet 1926-ban nyitottak meg, például már kifejezetten a kispolgárok igényeire szakosodott. Amire Kolozsváron felépítették az első áruházat, már egyenesen népáruházként hívták rá, és a tömegek igényeinek a kielégítését nevezték meg célként.

A Sora cég ekkor Bukarestben már két áruházat működtetett, Európa-szerte összesen tizennégyet tartottak fenn. A romániaiak mellett Belgrádban, Zágrábban, Prágában és Szófiában voltak üzleteik. Ezek jelentették a mintát a kolozsvári Sora esetében is.

A kolozsvári áruház felkeltette az emberek érdeklődését egész Erdélyből. A korabeli lapok beszámolója szerint naponta százával fordultak meg a cég kolozsvári irodájában az alkalmazások megkezdésével. Az unitárius egyház levéltárában számos olyan levelet őriznek, amelyek azt bizonyítják, hogy nemcsak Kolozsvárról, hanem Székelyföldről is voltak jelentkezők.

A beszámolók szerint az áruház kiszolgáló kisasszonyaival szemben kifejezetten nagyok voltak az elvárások, de fizetést is jelentőst ígértek. Amellett, hogy elvárták a kifogástalan magatartást és udvariasságot a szerződés feltétele volt: „a leány csinos legyen, gyors, ügyes és beszélnie kell a három erdélyi nyelvet: a románt, a magyart és a németet”. Egy kiszolgálónak havi 2000-3000 lej fizetést ígértek, míg az osztályvezetők fizetésével kapcsolatban 10-15 000 lejről szóltak a hírek. „De ezektől megkívánják a francia nyelvtudást is”¹¹ – tették hozzá. Akikkel szerződést kötöttek, a bukaresti áruházukba vitték betanítani.

Az első hírek még arról szóltak, hogy december elsején szeretnék megnyitni az új, kolozsvári áruházat, de végül december 11-én tartották a hivatalos felava-

¹¹ Uo.: 4.

tási ünnepséget, és egy nappal később, december 12-én vehették birtokukba a vásárlók.

A vasárnapi avató a görögkatolikus esperes áldásával kezdődött, majd a Sora központi igazgatótanácsának tagja, egy bizonyos prof. dr. Mavrodin mondott beszédet. „A Sorának az a célja, hogy modern alapon, változatos áruval, a szegényebb néprétegek számára is lehetővé tegye a vásárlást és ezáltal olcsóbbá tegye az életet”¹² – számolt be az *Ellenzék* a beszédről. Mavrodin arról is szót ejtett, hogy számos hazai kisiparosnak adnak munkát, mert külföldi modelleket és tanulmányokat megvásárolva, az áru jelentős részét belföldön készíttetik el, és alig 10 százalék olyan áru kerül a vállalatnál forgalomba, amit külföldről hoznak be.

A közönségnek ezután megmutatták a 800 négyzetméteres áruház minden részét, ahol mintegy kétszáz alkalmazott árusított 2500 féle árut. Az újság szerint az áruháznak igen modern technikai berendezése volt, amely télen, nyáron lehetővé tette az egyenletes hőmérsékletet. Az első emeleten a személyzet részére pihenőt, fürdőt és étkezőt rendeztek be.

Az kétségtelen, hogy Kolozsvár csodájára járt az üzletnek, amelyről az újság úgy fogalmazott: „és már első napon sok ezer ember kereste fel a látványosságának is igen érdekes népáruházat”¹³.

A decemberi nyitás nyilvánvalóan nem véletlen, az áruházak már akkor is szerették volna kihasználni az emberek karácsonyi vásárlási és ajándékozási kedvét. A kereskedők kétszer is tiltakoztak a polgármesternél az áruház megnyitása miatt, vagy legalább szerették volna azt elérni, hogy halasszák december utánra a megnyitót.

„A Sfatul Negustoresc kolozsvári fiókjának elnöke, Cosma Ioan küldöttség élén felkereste Bornemisa Sebastian polgármestert és 150 helyi kereskedő aláírásával ellátott emlékiratban kérte, hogy a Sora működését ne engedélyezzék, mert úgy a városi szabályrendelet, mint az egészségügyi törvények szerint a lakhatási engedély addig ki nem adható, amíg meg nem állapítják, hogy az új épület teljesen száraz. A Sora-palota építkezési munkálatai azonban még ma is folynak és a földszinti építkezést is csak a múlt héten fejezték be”¹⁴ – érveltek a kereskedők. A polgármester természetesen azt ígérte számukra, tanulmányozza a kérésüket, de lényegi változás nem történt, az üzlet megnyitott.

¹² N. N., „Megnyílt a Sora népáruház kolozsvári üzeme”, *Ellenzék* 59., 285. sz. (1938): 8.

¹³ Uo.: 8.

¹⁴ N. N., „Százötven Szolozsvári kereskedő emlékirata Kolozsvár polgármestere előtt a Sora-áruház megnyitása miatt”, *Brassói Lapok* 44., 286. sz. (1938): 4.

Pedig a kereskedőknek attól nem nagyon kellett tartaniuk, hogy az áruház a sokkal olcsóbb árujával elhalássza előlük az érdeklődőket. Legalábbis ha hihetünk a *Bomba* bulvárújság beszámolójának, amiből azért érződik a panasz, hogy velük nem kötöttek hirdetési szerződést: „A kolozsvári fiók megnyitóján a Sora igazgatósága fényesen megvendégelte a kiváltságos meghívottakat. Lehetett bőven fogyasztani mindenféle szendvicseket, tortákat, narancsokat, borokat. Délután két órakor vége volt a nagy dínomdánomnak, amikor a sajtó képviselőit külön »kihallgatásra« hívta meg a direkción. Itt tárgyalták meg a hirdetési feltételeket. Három napilap egyenként háromezer lejt kapott, amely összegért mindegyik lap három Sora hirdetést közölt le. Holott a Sora azt hirdeti magáról, hogy neki nem kell reklám és »a mi reklámunk a mi árunk!« önérzetes kereskedelmi jelszóval takarózik¹⁵ – írják. Ők jegyzik be, hogy az áruház leginkább az áraival próbálta magához csalogatni a vásárlókat, úgy hirdetve azt, mint amiben verhetetlenek.

„Hát bementünk és meggyőződünk arról, hogy a mintegy 80 kiszolgálólány által árusított portékák nagy része vagy ugyanolyan áru, vagy 10-15-20 százalékkal drágább, mint a mi kereskedőinknél. Van azonban pár árucikk, amely valamivel olcsóbb, mint az üzletekben” – írta a *Bomba*. Szerintük a piperecikkekben verték az akkori konkurenciát, illetve lényegesebben olcsóbbak voltak, mint a helyi játékkereskedések.

Azt nem tudjuk, hogy az elárusítókkal szemben támasztott elvárásait mennyire vette komolyan a Sora vezetése, mindenesetre a *Bomba* bulvárlap 1939-ben közölt egyik cikke szerint a Sora egyik elárusítónője nyerte az *Evenimentul Zilei* napilap legszebb elárusítónő pályázatának 2. díját.¹⁶ Az viszont bizonyos, hogy nemcsak az ígért áraiban bicsaklott meg, hanem az elárusítóknak tett vállalásait sem igazán tartotta be a cég. A korabeli hírek lépten-nyomon arról szólnak, hogy baj van a fizetésekkel, indokolatlanul bocsátottak el alkalmazottakat.

„Az alkalmazottakkal való bánásmód és a fizetési elrendezések igen sok kívánnivalót hagytak maguk után¹⁷ – írta 1940 októberében mintegy összegzés-képpen az áruházi viszonyokról az *Ellenzék*. Ezek már az utolsó napjai voltak az eredeti Sorának. A második bécsi döntés következtében Kolozsvár ismét Ma-

¹⁵ N. N., „Perlik a „SORA”-t a felmondás nélkül elbocsájtott alkalmazottai”, *Bomba* 7., 2. sz. (1939): 5.

¹⁶ N. N., „A Sora egyik elárusítónője, Berkovics Elza nyerte egy fővárosi napilap „legszebb elárusítónő” pályázatának 2-ik díját”, *Bomba* 7., 13. sz. (1939): 17.

¹⁷ N. N., „Letartóztatta a rendőrség a Sora áruház igazgatóját és két főtisztviselőjét”, *Ellenzék*, 61., 226. sz. (1940): 3.

gyarországhoz került, és a cég vezetése úgy döntött, bezárják a nem egészen két évvel korábban megnyitott áruházat.

Az üzlethelyiséget ezután úgy tűnik, hogy a Hangya Szövetkezet használta, legalábbis az egyház levéltárában számos alkalmazási kérést található, amit a szövetkezetnek címeztek. Gaal György kutatásai szerint később a MÁGISZ (Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezete) vette át az üzlethelyiséget, és apró elárusítóhelyekre osztotta. A II. világháború után a Victoria élelmiszer-kereskedelmi szövetkezet bérelte, végül az Alimentara nevű állami üzletek legnagyobbikaként 1970-ben újra összenyitották az egész helyiséget, és visszakapta az eredeti Sora nevét.

Ebből az időszakból nem sok emléket találtunk, de a felújítás után a *Munkásélet* és az *Előre* is beszámolt az ott tapasztaltakról. Előbbi egy veder állott, maradékszólló miatt panaszkodik az „amúgy igazán tiszta, mondhatni pedáns egységre”¹⁸, míg utóbbi a magas polcok miatt elégedetlen. Ezzel együtt a hét pénztár szinte megállás nélkül működött, mert, mint az *Előre* fogalmaz, bizonyos keregett árucikkeket csak itt lehetett megvásárolni. „Kapható benne makaróni és krémfagylalt, hajlakk és cigaretta, villanykörte és szarvasgombakonzerv, egyszóval a világon minden”¹⁹ – írta az *Előre* 1970 októberében. Ugyanakkor mégsem volt kifogástalan az ellátása. A panaszkönyvre hivatkozva tette fel a kérdést a *Munkásélet*, és akkor valószínűleg még nem is sejtette, hogy bő évtized múlva sokkal rosszabbat is meg fognak majd tapasztalni: „megengedett dolog az, hogy a város legkésőbbig nyitva tartó élelmiszerüzletében gyakran már délután hat óra tájban nem lehet veknit, kiflit vásárolni?”²⁰

Ugyanakkor az állami Alexandru Sahia filmstúdió által készített 1972-es felvételek arról tanúskodnak, hogy a város legnagyobb áruházának házhoz szállítási szolgáltatásai is voltak. A kisfilm a tej kiszállítását mutatja be.

A közvélekedéssel ellentétben soha nem államosították az épületet, bár az 1990-es évek elején, a Funar-korszakban szerették volna megkaparintani az egyháztól. Az Alimentara vállalat az 1989-et megelőző időkben is csupán bérlő volt, igaz, az egyháznak nem nagyon volt beleszólása abba, hogy ki kerül bérlőként a tulajdonában lévő ingatlanba.

A rendszerváltás után még egy ideig az Alimentara használta, de amikor az egyház a piaci viszonyoknak megfelelően megemelte a bért, a cég megtagadta

¹⁸ KENÉZ Ferenc, „A rang – erényekre is kötelez!”, *Munkásélet*, 14., 673. sz. (1970): 6.

¹⁹ KOVÁCS Mária-Magdolna, „Halszag”, *Előre* 24., 7147. sz. (1970): 4.

²⁰ KENÉZ, „A rang – erényekre is kötelez!”...: 6.

azt, majd bírósági úton kellett kilakoltatni őket. Utána meglehetősen viharos idők következtek, sorozatban váltották egymást a bérlők.

Egészen addig, amíg az 1990-es évek végén egy bizonyos Sesso cég fejlesztési javaslatlalt nem fordult az egyházhoz. „Első lépésként a kihasználatlan alagsori raktárhoz vágtak lépcsőt, és ott is üzletet alakítottak ki. (...) A második javaslata az volt, hogy a földszintes üzletcsarnokra emeletet húzzanak. Egy kb. 800 négyzetméteres emelet 52 nap alatt készült el [...]. A további fejlesztés az volt, hogy az udvaron található két régi feljavíthatatlan épületet bontsuk le, és építsenek oda is emeletes üzletet. Az eredetileg létező, de beépített kapualjat ehhez meg kellett nyitni, és így bevásárló utca nyílik a Kossuth Lajos és a Forduló utca között. A régi, kb. 1200 négyzetméteres üzlet kb. 4000 négyzetméteresre fejlődik” – számolt be a fejlesztésekről az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, miután kibebfajta botrány lett az átépítések miatt.

Az emeleti rész korábbi irodáiban, öltözőiben is butiksort alakítottak ki. Az egész ingatlan bevásárlóközpont-szerűvé vált, sőt a város első, kezdetleges malljává lett. Jelzi, hogy milyen jelentőségű volt ez a fejlesztés a 20 évvel ezelőtti Kolozsváron, hogy a 2003 tavaszán tartott megnyitóra az akkori polgármester, Gheorghe Funar, illetve a prefektus, Vasile Soporan is bejelentkezett. Napközben pedig közel 20 ezren látogatták meg a Sorát.

A Iulius és a Polus Center megnyitásával napjainkra viszont elvesztette jelentőségét, most ismét új felhasználási lehetőségét keresik.

A Sora épülete nemcsak azért jelentős, mert ebben nyitották meg Kolozsvár első áruházát. „A korszak belvárosi magánbefektetései közül valószínűleg ez az épület a legnagyobb. Ugyanakkor nemcsak nagy, hanem jól sikerült épület is” – magyarázta Pásztor István építész, a két világháború közötti kolozsvári modern építészet kutatója. Jellemző, hogy a korszak modern építészeti eredményeit nem becsülik sokra, Gaál György is azt emeli ki a *Magyarok utcája* című könyvében, az unitáriusok Sora-tömbháza meglehetősen elrontotta az utca elejének összhangját. Kolozsvár általános városrendezési tervében sem jelölik védett, megőrzésre érdemes épületként.

Kolozsváron mintegy 200 modern stílusban készült épület van, jelentős részük bérház. Például az unitárius egyháznak is több, ilyen stílusban épült háza van a környéken, a Brassai utcában. A szakember szerint az ellenézés egyik oka, hogy sokan azt hiszik, a modern stílusú bérházak a második világháború utáni kommunistának tartott korszak épületei.

Ellenézésre adhat okot a magyarok körében, hogy a közbeszéd úgy tartja, főleg románok terveztek és építettek ilyen stílusban, de a szakember szerint ez egyszerűen nem igaz.

Az építész szerint az unitárius egyház is úgy rendelte meg a bérházait, hogy tudatában volt, ilyen stílusban fognak elkészülni.

„Úgy mentek oda Deák Ferenc (a Brassai utcában található két ház tervezője) építészhez, hogy tudták, ilyen stílusban fog tervezni, mert következetesen ilyen stílusban dolgozott. Egyetlen épületének sincs eklektikus díszítése a városban” – magyarázta Pásztor István. Megjegyzi, a korban Bukarestben és Budapesten is sorozatban tervezték a modern épületeket, nagyon népszerűek lettek, mert egyszerű volt építeni, és ahogy a Sora esete is mutatja, gyorsan haladtak vele.

Kolozsváron a modern stílusú épületek ritkán védettek, legfeljebb 1-2-t tart értékesnek a közvélekedés, amelyik látványosabb, vagy híresebb a tervezője, például George Cristinel két épületét, aki az Egyetemiek Házát vagy a Bocskai téri ortodox katedrális tervezte a városban. Ugyanakkor nincs az országos jegyzékben, csak helyi műemléki védetség alatt Josef Hoffmann irodájának három kolozsvári épülete sem, aki a bécsi szecesszió egyik alapítója, majd később modern stílusban alkotó tervezője. Ide sorolható továbbá a Diamant Izsó sodronyipari vállalatának készült irodaépület a Szentegyház utcában (1929-ben fejezték be, az első kolozsvári modernista stílusú épület), amit manapság iskolai bentlakásként használnak, a gyáros egykori villája a Haller Károly/Ion Creangă utcában (1930 elején fejezték be), amelyben jelenleg óvoda működik, és a Szociális Testvérek Társaságának nővérképző otthona a mai Grigorescu u. 35 sz. alatt (1938). Mivel ezek az modern épületek jellemzően nem védettek, Pásztor István szerint könnyen át is alakulnak a nyílászárók cseréjével vagy épp a hőszigeteléssel. A Sora épülete pedig megközelíti ezek értékét.

A Sora épületét Strasser Elemér és Ölbaum Áron áron tervezte, mindketten nyugaton tanult, zsidó vallású, magyar kultúrájú építészek voltak. Az irodájuk a 30-as években nagyon aktív volt Kolozsváron, rövid működésük alatt számos épületet terveztek. A Sora közülük a legjelentősebb, de az ő munkájuk az egykori Zsidókórház terve is. Mindkét tervezőt deportálták, Strasser Elemér 1944 szilveszterén halt meg Buchenwaldban, míg Ölbaum Áron túlélte a holokausztot, de már nem maradt Kolozsváron. Az *Új Kelet* a 60. születésnapja alkalmából közölt hírből az derül ki, hogy 1945-ben Izraelbe emigrált, majd a Szochnut tervezési osztályát vezette.

A két világháború közötti modernista épületeket kívülről talán sokan összevetésztik a II. világháború után épült szocreál épületekkel. Ezt a tévhitet eloszlatandó így nyilatkozott Pásztor: „A modernizmus egyik alapelve, hogy az épület minél tágasabb, használata pedig rugalmas legyen. Már a telek is nagy kell legyen, amiben mintha lebegne az épület, de a sűrű városi szövetben ez nem megvalósítható. Úgy próbálták ezt a hatást elérni, hogy a beltérben legalább szinte

minden mindennel egybenyitható. Nem nagy szalonokat meg nappalikat, hanem egybenyitható tereket alakítottak ki, ez a SORA épületében kialakított lakások esetében és így van. A modernitás dogmái szerint egy ilyen épületet úgy kell megtervezni, mintha minden tér egybefolyna, csak a mellékhelyiségek legyenek lezárva.”

Ezt erősíti, hogy a vízszintesen elnyúló ablakoknak köszönhetően, amit a beton használata tett lehetővé, fényben úsznak a szobák. A nyílászárók, felületi burkolatok is igényesebbek, mint a későbbi évtizedekben.

A háromszobás lakások a kor igényeinek megfelelően készültek, fürdőszoba, központi fűtés, lift is járt a háromszobás lakásokhoz. Az ötödik szinten volt a közös mosoda, illetve a szárító. Nem meglepő, hogy a kívülről meglehetősen egyszerű, szürke épületben nagyon drágák voltak a lakások. Az egyház levéltárában őrzött ajánlattételekből az derül ki, 1939-ben – amikor egy három nyelven beszélő elárusító az áruházban 2000–3000 lej közötti fizetést kapott – havi 6500 lej körüli összeget kellett fizetni egy lakrészért, tehát csak a jó keresetűek engedhették meg maguknak.

Gaal György az ismertebb bérlők között említi meg Hidegh Mihályt, a piarista paptanárból meggyőződéses unitáriussá lett matematikust, Ölvedy Zsóka színésznőt; Zolnai Béla irodalomtörténészt, nyelvészt, dálnoki Gaal Elemért, Kolozs vármegye alispánját; Abrudbányai János teológiai tanárt; Vintilă Rădulescut, a Nemzeti Színház főrendezőjét; Sili Munteanu színésznőt. 1941–1944 között a ház egész negyedik emeletét a Béli Kálmán vezette Erdélyrészi Gazdasági Tanács bérelte.

„Jó lenne, ha időnként megmutatnák az embereknek az épület értékeit, érdekességeit” – mondta Pásztor István zárásként, hogy ezzel is segítsék az épület értékeinek a megismerését. Ugyanakkor úgy látja, hogy a régi tervek alapján érdemes lenne még kutatni, a 2000-es évek elejének átalakításait visszabontani és teljesen felújítani az épületet.

„Az épületnek el kell tartania magát, de egy jobb szintű kereskedelmi jelleget szánnék neki, mint a mostani szedett-vedett boltok” – tette hozzá.

VARIA

Szabó Előd

A szövetség ládája, a gondviselés ládája¹

„Attól a naptól fogva, hogy a láda Kirjat-Jeárímba került, sok idő, mégpedig húsz esztendő telt el. És Izráel egész háza sóhajtozott az ÚR után. Akkor ezt mondta Sámuel Izráel egész házának: Ha tiszta szívből akartok megtérni az ÚRhoz, akkor távolítsátok el magatok közül az idegen isteneket és Astartékat! Ragaszkodjatok szívből az ÚRhoz, egyedül neki szolgáljatok, akkor majd megment benneteket a filiszteusok kezéből. Akkor eltávolították Izráel fiai a Baalokat és az Astartékat, és egyedül az ÚRnak szolgáltak [...]

Sámuel pedig fogott egy követ, felállította Micpá és Sén között, és elnevezte Eben-Háezernek, mert ezt mondta: Az ÚR segített el bennünket egészen idáig!” (1Sám 7,2–4.12)

Egyházközségünkben az elmúlt két vasárnap kiemelkedő ünnepnap volt. Minden unitárius közösséghez hasonlóan vasárnap mi is őszi hálaadás ünnepét szenteltük meg, a hálaadás napját. Azelőtt a Gondviselés Segélyszervezetet állítottuk istentiszteletünk középpontjába, a gondviselés fogalmáról gondolkoztunk, a gondviselésbe vetett hitet erősítettük egymásban. Ez az egymásutániség nem hitelvi vagy filozófiai megfontolásból következett, hanem inkább a naptár hozta magával. Mégis elgondolkoztam azon, hogy milyen szépen követi a két ünnep egymást: először az ember ráébred arra, hogy az Úr gondot visel; hogy bár sokszor lázadozunk, szeretnénk magunknak szebbet, jobbat, ragyogóbbat, kényelmesebbet, de amink van, az mind Isten gondviselésének áldása és ered-

¹ Elhangzott 2024. október 4-én, a küküllődombói zsinaton.

ménye. És amikor ezt felismerjük, megtapasztaljuk, kimondjuk, közösségi térben és együttlétben hálát adunk. Természetes a hála és a köszönet, amikor megköszönjük a termőföld gyümölcseit, de megköszönjük életünket, és mindent, amink van. Ezért éreztem úgy, hogy zsinati istentiszteletünkön is a gondviselés gondolatát kell középpontba állítsam.

Minden ember életében, a mi életünkben is minden nap nagyon sok aggodalom, félelem, vívódás van. Aggódunk a holnap által hozott legegyszerűbb akadályok miatt, amelyek a valóságban kicsinek, jelentéktelennek bizonyulnak. De egyéni és közösségi életünkben is vannak valós félelmek és aggodalmak, amelyek sokszor sűrű felhökként tornyosulnak életünk egén. Vajon ezeknek ismeretében, e félelmek jelenlétét tapasztalva szükségünk van-e a gondviselés hitére? Szükségünk van arra, hogy újra és újra kimondjuk, önmagunk és egymás számára megerősítsük azt a meggyőződést, hogy Istenünk, az Úr gondot visel ránk.

A gondviselés bibliai leírásait keresve két ószövetségi történetre gondoltam. Az egyik Ábrahám története, akinek az életébe az Úr kérése villámcsapásként érkezett, hogy áldozza fel, adja neki egyetlen szeretett gyermekének az életét. Hosszú az út, amelyet az Isten által áldozatra kijelölt helyig megtesz, amely tele van vívódással, gyötrődéssel, de benne van a hit is, hogy amit Isten akar, az akkor is helyénvaló és jó, ha az ember azt nem érti meg. Miután felérnek a hegyre, és az Úr meggyőződik róla, hogy Ábrahám készen áll az áldozatra, megállítja, és azt mondja: próbára akartalak tenni, hogy engedelmes vagy-e. Akkor Ábrahám kimondja a felismert igazságot: itt, az Úr hegyén van a Gondviselés.

A másik történet, amelyet mai zsinati istentiszteletünk alap gondolataként kiválasztottam, a zsidó nép, a választott nép történetének egy válságos időszakában játszódik. Ennek az időszaknak egyik állomásánál a zsidók győzelmet aratnak az ellenség, a filiszteusok fölött, s a győzelem után mondja ki az Úr által kijelölt vezető, a bíra, Sámuel, hogy mindeddig megsegített minket az Úr, az Úr vezetett el idáig bennünket.

A két jelenet azért szólít meg ma mindannyiunkat, mert arról beszél, hogy a gondviselés nem egy idilli, gyermekes egyszerűséggel elképzelt fogalom. Nem azt jelenti a gondviselés, hogy Isten mindig arról gondoskodik, hogy fejünk fölött felhőtlen kék legyen az ég; hogy nekünk mindig minden készen álljon, kényelmünket és élvezeteinket kiszolgálva. A gondviselés bibliai fogalmában ott van az emberi élet minden nehézsége, testi és lelki szenvedése, vívódása, kérdések és válaszok, de sokszor életre szóló küzdelmet igénylő, végső válasz nélküli kérdések.

A kettő közül azért maradtam a sámueli történetnél, mert ezt a történetet a szövetség ládájának képe teszi kiemelten gazdaggá. A szövetség ládája különle-

ges helyet foglalt el a zsidó nép életében és vallásában. A szövetség ládáját gond-
dal, díszesen készítették elő, belsejébe a Tízparancsolatot tartalmazó két kőtáblát
helyezték. Vándorlásaik során megérkezésük szertartásosan elhelyezték, majd
elindulásuk szertartásosan felemelték és magukkal vitték. Mert a szövetség lá-
dája mindig arra emlékeztette a népet, hogy az Úr velük van. A filiszteusokkal
való küzdelem egy adott pontján az ellenség elragadja, és magával viszi ezt a
szent ládát. Később, amikor ráébrednek arra, hogy a láda számukra áldás helyett
átkot, nehézséget, szenvedést okoz, önként visszaadják a zsidóknak. Húsz évvel
később, abban a bizonyos csatában a láda ott van, Isten gondviselésének meg-
győződése erőt ad, és legyőzik a filiszteusokat.

Ma, zsinati ülésünk alkalmával az unitárius szövetség ládáját keressük azért,
hogy tapintsuk, felmutassuk azt, megfogalmazzuk, megerősítsük magunkban, és
ki merjük mondani azt, hogy Isten gondviselése velünk van. Hogy ez a láda meg-
elevenedjen előttünk, különböző kérdések és válaszok fogalmazódnak meg ben-
nünk.

Először is amikor erre a ládára gondolok, eszembe jut, hogy az utcán vagy a
természetjárás során soha nem szeretem, ha kezemben kell vinyek valamit, ezért
inkább hátizsákot veszek a vállamra. Mert így kényelmesebb. Átérezem, hogy
mekkora kényelmetlenség volt a nép számára a vándorlások során, hogy mindig
gondoskodjanak a ládáról: mindig fölvegyék és magukkal vigyék, az előírt szabá-
lyok szerint megfelelő módon előkészítsék helyét, és letegyék, a népnek bizonyos
rétege csak azzal foglalkozzon, hogy annak szentségét és méltóságát őrizze és
megtartsa. Megegyezhetünk abban, hogy a mi vallásos, keresztény, unitárius
szövetségládánk is kényelmetlen. A világon nagyon sokszor szólítanak olyanok
meg, akik kényelmet ígérnek. A reklámokat nézve azt látjuk, hogy egy termék
megvásárlása mindent ragyogóvá, tisztává, mosolygóssá varázsol. Milyen köny-
nyű, milyen kényelmes! Ha politikai választási beszédet hallgatunk, azt mondják
nekünk, hogy elég egy pecsétet jó helyre nyomni, és minden megváltozik, min-
den nyomorúság elillan, és minden megvalósul, amire vágyunk. Milyen kényel-
mes! Ha bekapcsoljuk képernyőinket, egy-egy valóságot mímelő műsorban vagy
sporteseményen sokszor olcsó és könnyű történeteket, hősokeket mutatnak ne-
künk, elég velük azonosulnunk, hogy azt mondjuk, nyertünk vagy veszítettünk.
Nem kell semmit hozzátegyünk a cirkuszhoz, a műsorhoz. Milyen kényelmes!
Egyszerű, szirupos, félkész, de kényelmes. Ezzel szemben a szövetség ládája, a
vallásunk, a hitünk kényelmetlen. Időről időre megkérdezi tőlünk, hogy milyen
viszonyban állunk önmagunkkal, embertársainkkal, a közösségünkkel; megkér-
dezi tőlünk, hogy milyen bűnöket és gyarlóságokat követtünk el életünkben, és
akarunk-e azoktól eltávolodni és meggyógyulni. Felelősséget ró a vállainkra és

feladatokat ad nekünk. Arra kér, hogy folyamatosan nyitottak legyünk önmagunk megváltoztatására, másoknak elfogadására és megértésére. Le kell hajolni, fel kell emelni, magunkkal kell vinni. Sokszor nehéz, néha kerülnünk kell, mert a legrövidebb út járhatatlan a ládával. És mégis érdemes magunkkal vinnünk.

A második kérdés, ami megfogalmazódik bennem az, hogy mi van a ládában. A zsidó nép ládájában a Tízparancsolat szövege, tartalma, fogalma mint vezércsillag, mint az Istenhez való tartozás záloga volt benne. A Tízparancsolatnak helye van a mi vallásunkban is. De most inkább azt a kérdést tegyék fel magatokban, hogy mi van a ti személyes szövetség-ládátokban, ami odaköt titeket az unitárius valláshoz, az unitárius egyházhoz, a mai alkalomhoz. Biztos, hogy nem csak egy munkaszerződés, egy megválasztás tényét rögzítő jegyzőkönyv, nem csak a zsinati ülés meghívója van ebben a ládában. Sok minden van még, ami ideköt, ami belső kényszerrel vett rá arra ma is, hogy itt legyetek. Sokatok, sokunk számára ebben a szövetségládában ott van azok emléke, az azok iránti hála, akik megfogták a kezünket, és elvittek a templomba, akik eszmélésünk kezdetekor megtanították nekünk a Miatyánkot vagy a lefekvés előtti imádságot. Ott van ebben a ládában azoknak a pap bácsiknak, pap néniknek emléke, áldott hangja és tanítása, akik tanítottak vallásórákon és az együttlét, az áldott közösség mindenféle lehetőségén keresztül. Ott van a ládában azoknak az istentiszteleteknek, templomoknak hangulata, melyeket gyermekként tapasztaltunk meg. Ott van konfirmálásunk szép, felemelő emléke. Ugyanakkor mélyen a ládában biztos, hogy ott van az ősi, ösztönös bizalom a jóban, abban, hogy sok ellenkező jel ellenére mégiscsak van ebben a világban egy bölcs rend. És ott van a ládában a reménység, amely nélkül nem lehet élni. Ott van a tapasztalat is, hogy amikor – először talán kötelességtudatból vagy egyenesen kényszerből, de – adtunk, segítettünk, áldoztunk, vállaltunk, az milyen jó érzés volt, mennyire gazdagította és tisztította a szívünket. Folytassátok a sort magatokban istentiszteletünk alatt, úrvacsorára készülve, hiszen mindannyiunknak saját története van, hogy miért vagyunk itt, miért pont itt vagyunk.

Amikor a nép a szövetség ládájára tekintett, nem csak az volt fontos számukra, hogy mi van a ládában. A szövetség ládájának felső része egy trónushoz hasonlított, amely természetesen arra utalt, hogy az Úr uralkodik, ő a király, neki tartoznak engedelmességgel, tőle várhatják a bölcsességet és a segítséget. A felolvasott jelenetben a vándorlások korában, de később is sokszor merült fel a zsidó népben a kérdés, hogy valójában ki is ül azon a bizonyos trónuson. Sámuel a nép szemére veti, hogy a Baalokat és Astartékat, a szomszédos népek idegen istenségeit imádják, ők ülnek a trónon, nem az igazi Isten. Jézus is figyelmeztet, hogy nem lehet egyszerre két úrnak szolgálni, vagy Istennek, vagy a mammonnak

szolgálunk. Ma sem költői a kérdés, hogy ki ül a mi ládánk, a mi életünk trónusán. Nem Baal és Astarté, de sokszor az Én, az ego, az emberi büszkeség és nagy-ravágyás ül azon a trónuson. Én akarok a saját életem ura, királya, lenni, s ha lehet, akár a mások életének trónusát is szívesen elfoglalom. A nagybetűs Én! Természetesen önmagunk értékelése és szeretete bizonyos fokig szükséges: kell tudnunk, hogy miben vagyunk jók, miben vagyunk tehetségesek, és tudatában kell legyünk annak, hogy Isten gyermekeként méltósággal élünk ezen a világon. De mindig benne van a csábítás, a büszkeség, az önteltség kísértése, hogy azt mondjuk: én cselekedtem, az én művem, én alkottam ezt. Sokszor éreztem a saját szolgálatomon, láttam magam körül is, hogy egyházunk szolgálata, Isten országa szolgálata összekeveredett emberi büszkeségünkkel, önteltségünkkel. Nagy szükség van az alázatra, hogy valahányszor ünnepet szentelünk, imádkozunk, hálát adunk, úrasztalához járulunk, ismételjük el magunknak: azon a trónuson egyedül Istennek van helye!

Végül a történetet olvasva elgondolkodtam azon: elég-e a ládának a közelsége és jelenléte a győzelemhez? Elég-e a ládának a jelenléte, hogy eltöltsön az a hit, hogy Isten gondot visel ránk? A történet alapján a válasz egyértelmű nem. A filiszteusok visszaszolgáltatták a ládát a zsidóknak, de húsz év kell elteljen ahhoz, hogy a szövetség ládája erőt, hitet, gondviselést sugározzon a nép körében. Mert a láda önmagában nem elég, nem él, nem cselekszik. Amikor a nép tanácstalanul néz Sámuelre, és kérdezi, hogy miért nem segít nekik az Úr, Sámuel megfogalmazza, hogy a láda ereje csak akkor lesz nyilvánvaló, ha bennük is változás megy végbe. Helyeztetek vissza az Urat életetek trónusára, középpontjába; vizsgáljátok meg önmagatokat; győzzétek le a bennetek megszólaló kísértéseket és gyarlóságokat! Csak akkor tud a láda és Isten gondviselése megnyilvánulni életetekben!

Ma is megszólít bennünket ez a történet. Szükséges az imádkozás, szükséges a gyülekezeti közösséghez való tartozás, a templomi istentiszteleteken és a szertartásokon való jelenlét. Mindennek azonban csak akkor van igazi ereje, ha képesek vagyunk az önvizsgálatra. Ha képesek vagyunk egyénenként őszintén tükörbe nézni, és képesek vagyunk arra is, hogy mint egyházi közösség folyamatosan megvizsgáljuk önmagunkat. A történet alapján a jó hír az, hogy ez nem csak álom, nem lehetetlen. Mert amikor ezeket Sámuel elmondja, a nép magába száll, önvizsgálatot tart, böjtöl, újra az Urat nevezi egyedül Istenének, és válaszképpen újra megszólal Isten gondviselése és áldása. Nekünk is lehet! Ha folyamatosan imádkozunk és munkálkodunk, részt veszünk gyülekezeti közösségeink örömeiben és szolgálatában, akkor megérezhetjük Isten közelségét, jelenvalóságát és áldását.

Ha magunkkal visszük életünkben az Úrhoz kötő szövetségládánkat, akkor életünkre és közösségünkre is gondot visel az Úr. Ámen.

Bartha Alpár

Függőleges figyelmet¹

Péter ekkor így válaszolt neki: Uram, ha te vagy az, parancsold meg, hogy odamenjek hozzád a vízzen! Ő pedig így szólt: Jöjj! És Péter, kiszállva a hajóból, járnai kezdett a vízzen, és elindult Jézus felé. Amikor azonban az erős szélre figyelt, megijedt, és amint süllyedni kezdett, felkiáltott: Uram, ments meg! (Mt 14,28–30)

Kilencvenéves szerzetestől novíciusok kérdezték: „András Atya, mondd meg nekünk, mi a hosszú élet titka! Az aggastyán a következőt mondja: „Áh, fiacskáim, a hosszú élet titka: figyeljete, hogy ne felejtsetek el levegőt venni.”

Másik történet: Fiatal házaspár eladó kertés házát keres városközpontban. Rátalálnak egy igen kedvező lehetőségre, amelyben hatalmas kertet hirdetnek. A helyszíni szemlén alig várják, hogy láthassák a kertet. Amikor kilépnek a házból, a szomszéd kerítése karnyújtásnyira. Felháborodnak, hogy hát ez lenne az a hatalmas kert. Igen, mondja a tulajdonos, nincs megtévesztés, nincs becsapás. Ez a kert valóban hatalmas: fölfelé. (A két történetet Pál Ferenc online előadásában hallottam.)

Testvéreim! Annyi minden jó történt az elmúlt órákban ebben a templomban, amiért hálásak lehetünk. Most e zsinati istentisztelet végéhez közeledve, úrvacsoravétel előtt lelki levegővételre hívlak, arra, hogy minden vízszintes mellett, ami körbevesz – figyeljünk fölfele, az isteni, égi távlatra.

A kortárs filozófus, Byung-Chul Han *A rítus eltűnése* című könyvében arról szól, hogy ma a figyelmünk vízszintes, folyamatosan újabb és újabb ingereket keres, de semmiben nem mélyül el igazán, felszínes marad. E felszínességben, nyilvánosságkultuszunkban vallásos cselekvéseink sorvadnak, teret veszítenek, s így az egymáshoz való vezetés, kötődéseink szemünk láttára lazulnak, tűnnek el.

Nem most kezdődött az ellaposodás, s messzi még a csúcs e folyamatban. A dán Höföding már száz évvel ezelőtt is megírta: a vallás egykoron tűzoszlop volt, amely világított az embereknek a történelmen át, utat mutatva. Akkor is és ma is

¹ Az úrvacsorai agenda elhangzott a küküllődombói zsinaton, 2024. október 4-én.

egyre inkább mozgókórházzá válik, amely a menetet követi, és a fáradtakat, sebesülteket veszi fel. Ez nagy dolog, de nem elegendő. Le kell rázni a tetüként magtapadt értéktelent, hogy a vallás újra evangéliummá, valódi erővé, bizonyossággá váljon.

Nagy a mi felelősségünk, hogy a lényegesre, tisztára figyeljünk, s ezt a figyelmet, lelki fegyelmet, folyamatos lélegzetvételt éltsük és megosszuk másokkal is.

Ha most megkérdezzük magunktól: Mi a hitünk alapja? Hogyan tudjuk a hitéletünket táplálni, erősíteni, teljes hitelességben megélni személyes és közösségi vallásosságunkat? Válaszaink között ott van: ha újra és újra felfedezzük az égi távlatot, és Istenre tekintve, vele imádkozva folyamatosan veszünk az oxigén mellett lelki levegőt lelkésként, világi vezetőként és templomhoz közeliként egyaránt.

Ebben segít az úrvacsora. Szükségünk van rá, ünnepeinken s kivételes alkalmakkor is, mint a mai, amikor unitárius vallásunkban, egyházi hivatásunkban erősödünk, újra és újra elköteleződünk.

Ünneplő Testvérek! Szent vendégségre készülve önvizsgálatunk során belátjuk, hogy figyelmünk gyakran elkalandozik, szétszórta válik. Milyen könnyen el tudunk veszni a múltban: mi hogy történt, az örökség, családi, közösségi perpatvarok. Megbántások. Hordozzuk, cipeljük megrakott hátizsákjainkat. De ott van előttünk a jövő, a remény, a vágyak vagy éppen aggodalmak, félelem. Közben nézünk jobbra-balra, a másokra, a szomszédra: ők hogyan csinálják. Irigység, féltékenység, rosszaság, egymásra mutogatás...

Mire figyelünk? Tudunk-e összpontosítani Jézusra, az általa megélt isteni szeretetre, jóságra, elfogadásra, vagy pedig az erős szél elvonja a figyelmünket? Nincs könnyű dolgunk, mert a szél egyre erősebb: tekintetünkért nagy harc folyik, hatalmas üzlet a figyelmünket pénzre váltani.

Közben egyre nehezebb Istenre, a jézusi értékekre összpontosítani. Embert próbáló az elcsendesedés s megtalálni a középpontot a sok felesleges, zajos inger között. Ahogy Ady *Urhoz menekülés* című versében mondja:

„Pedig valahogyan: van Isten,
Nem nagyon törődik velünk,
De betakar, ha nagyon fázunk.”

Hitem szerint Isten nem versenyezik a mi figyelmünkért, nem kínál felszínes, gyorsan elérhető segítséget. Helyette adja a lassú megtartást, a felemelő, földet éggel összekötő, tűzoszlopos vallásosságot – mert tudja, szükségünk van erre.

Testvéreim! Vízszintes figyelem helyett-mellett függőlegest, lelki lélegzetvételt, életünknek mélységet és Istennel való égi kapcsolatot ad nekünk minden teljességében megélt úrvacsora. Hát így legyen! Ámen.

Pohárköszöntő a Berde-serleggel¹

Ma egy mélyen tisztelt örökség előtt állunk, amikor megidézzük Berde Mózes emlékét a Berde-serleggel, amely immár a százhuszonötödik alkalommal jelzi a maga egyedi módján unitárius közösségünk összetartozását. Hálás vagyok a püspök úr felkéréséért, és hogy így köszönhetjük egymást ezen a jelentős eseményen.

Berde Mózes, e nagyszerű ember nem csupán jogász és kormánybiztos volt, hanem a közjó rendkívül jelentős támogatója is. A 136 esztendővel ezelőtt, 1888-ban kelt végrendeletéből egyértelműen kitűnik, hogy milyen nagy felelősséget vállalt közösségünkért. Hagyatékával nem csupán tárgyi javakat, hanem egy kivételes fontosságú szemléletet is hagyott ránk – hogy a közjó szolgálata, illetve az oktatás és a szorgalom fejlesztése szorosan összefonódnak. Nem csupán anyagi javakra gondolt, hanem az emberek életére és jövőjére is.

Jó unitáriusként elhivatottan szolgálta egyházát, miközben jogászként is aktívan részt vett a társadalmi igazságszolgáltatásban. Számos jogi ügyvédésben vett részt, amely lehetővé tette számára, hogy hatékonyan képviselje a közössége érdekeit.

Berde Mózes (aki Szentivánlaborfalván született 1815. december 15-én, és Budapesten halálozott el 1893. szeptember 22-én) a 19. századi magyar unitárius egyház egyik jelentős alakja volt, aki nevelői és egyházi tevékenységével nagy hatással volt a korabeli magyar kultúrára és oktatásra. Fontos szereplője volt az 1848-as magyar szabadságharc eseményeinek, különösen a politikai és társadalmi mozgalmak terén. Ő a reformkor idején született, és a szabadságharc során a radikális politikai irányzatokat támogatta, szerepe tehát összetett volt, mivel a politikai és kulturális mozgalmak terén is aktívan tevékenykedett, hozzájárulva a magyar nemzeti identitás és a modernizáció megteremtéséhez.

A székelykeresztúri unitárius gimnázium neve is tükrözi Berde Mózes életművét és az általa képviselt értékeket, hiszen ő a tantárgyak mellett a morális és etikai nevelésre is nagy hangsúlyt fektetett. Az iskolában az unitárius hit és a ma-

¹ Elhangzott 2024. október 5-én Küküllődombón.

gyar nyelv, valamint a kultúra ápolása mellett a tudományos fejlődés is fontos szerepet kapott.

A gimnázium, amely Székelykeresztúron működik, máig igyekszik megőrizni ezeket az értékeket, és Berde Mózes örökségét továbbvinni az oktatásban.

Jótevőnk mindig is szoros kapcsolatban állt a közjőval és az oktatással. Erős meggyőződése volt, hogy az oktatás a társadalmi fejlődés alapja és egyben kulcs a jövő formálásához.

Berde Mózes hitte, hogy az emberi értékek és a közjó iránti elkötelezettség nem csupán a vallásos élet, hanem a civil élet része is lehet, sőt kell legyen. Szellemisége hangsúlyozta a közösségek összefogásának és támogatásának fontosságát, hiszen csak így érhetjük el a valódi haladást.

Berde Mózes legfontosabb cselekedetei közé tartozik az 1888-ban kelt végrendelete, amelyben jelentős vagyont hagyott a magyar unitárius egyházra és a közjó szolgálatára. Hagyatékának célja az volt, hogy támogassa a gyülekezetek és iskolák működését, a segítse a szegényeket, valamint erősítse az újonnan alakuló közösségeket.

Többek között adományokat hagyott a laborfalvi unitárius templom javítására, a torockói iskola tanulóinak eszközbeszerzésére, valamint a kolozsvári unitárius főiskola fejlesztésére. Külön alapítványokat, programokat hozott létre a szegény unitárius diákok és tanárok támogatására, akiket ösztönözni kívánt tudásuk elmélyítésére.

A közoktatás mellett kiemelt figyelmet szentelt a vallási, erkölcsi és tudományos oktatásnak, és elkötelezett híve volt annak, hogy a fiatalok olyan tudományos alapokkal rendelkezzenek, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a jövő építői legyenek.

Berde Mózes életműve és eszméje ma is ihletet és ösztönzést jelent számunkra, hogy cselekedjünk a közjó érdekében, és támogassuk a közösségünket legjobb szándékunk és tudásunk, valamint az együttműködés és a jószág által.

Ma visszatekintve arra, hogyan formálta Berde Mózsza a jövőt, amely a mi mostani jelenünk, nem csupán az ő emlékét idézzük fel, hanem elgondolkodunk azon is, hogyan tudnánk még inkább hozzájárulni az ő örökségéhez.

Berde Mózes bölcsessége és jótékonyága példaértékű számunkra, életpéldájának tanulsága az, hogy a közösség érdekében kell cselekednünk, figyelembe véve azokat, akik rászorulnak támogatásunkra nem csupán anyagilag, de lelkileg is.

Az ő élete célja a legkisebbek megsegítése, valamint a közélet és tudomány előmozdítása volt. Legyen ez számunkra ösztönzés, hogy mi is váljunk a közjó szolgálóivá, mint ahogy ő tette!

Ma is kötelességünknek tartom, hogy ha módunkban és erőnkben áll, világi személyekként vegyünk részt az egyházi munkában. Hitünket, tehetségeinket, időnket és értékeinket fordítsuk közösségünk javára. Ez számos módon megvalósulhat legyen szó önkéntes munkáról, vallásos és egyházi eseményeken való részvételről, a közösségeink anyagi, szociális vagy lelki támogatásáról és bármilyen jellegű szolgálatról. A cél az, hogy a hiten alapuló közösségi életet erősítsük, a keresztény értékeket terjesszük, és őszinte alázattal építsük a magunk helyén a hőn vágyott Isten országát.

Kedves jelenlevők, most emelem e serleget Berde Mózsza emlékére, aki nem csupán anyagi hagyatékot testált ránk, hanem a hitét és meggyőződését is, hogy közösen, tudatos és felelősségteljes közösségben formálhatjuk a jövőt, ahol minden ember számít, és minden jóindulatból fakadó cselekedet értékes! Éljük hát Berde Mózsza szellemiségének megfelelően, és tegyük meg a magunkét a közjó érdekében!

Isten áldjon mindnyájunkat, ürítsék poharukat egyházunk jövőjére és mindannyiunk egészségére!

KÖNYVSZEMLE

***A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság*, szerk. FÖRKÖLI GÁBOR, LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR DÁVID (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024), 284 pp.**

A kora újkori unitárius prédikációtörténet Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport, valamint a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet gondozásában jelent meg az *A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság* című tanulmánykötet, amely a témát vizsgáló, 2023. június 30-án, Budapesten szervezett konferencia előadásainak bővített, írott változatát tartalmazza. A kötet nem előzmény nélküli, hiszen két évvel korábban, csaknem azonos külalakjal jelent meg a *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi*, amelynek a mostani kötet kiadásban és a vizsgált időszak tekintetében is folytatása.

A kötet egyik szerkesztője a 2021 óta működő kutatócsoport vezetője, Lovas Borbála, akinek a nevéhez fűződik Enyedi György püspök prédikációinak szövegkritikai kiadása. Szerkesztőtársai Förköli Gábor budapesti és Szigeti Molnár Dávid szegedi irodalomtörténészek, akik ugyancsak a kor szak jeles ismerői, számos tanulmányt publikáltak a témában.

A dolgozatok a kutatócsoport korábbi munkájával összhangban Erdélyre és Magyarországra, illetve a magyar nyelvű prédikációs anyagra koncentrálnak. A szerzők több fő téma mentén vizsgálták különböző felekezetek prédikációirodalmát.

Ennek megfelelően a szerkesztők több csoportba sorolták a megjelent tizenkét tanulmányt. A korszak prédikációirodalmának általános áttekintését szolgáló első tanulmány után a második blokk az unitárius, a harmadik a református és katolikus prédikátorok hagyatékával, forrásaival, másolóival foglalkozik. A negyedik egység a halotti beszédek és temetési orációk világába enged betekintést, míg az ötödik a prédikációs ének és tanítóének műfajait járja körül. Az utolsó blokkban prédikációs kötetek széljegyzeteit és mutatóit vizsgáló tanulmányok olvashatók.

Az írások sorát Bartók István, a MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának kutatója tanulmánya nyitja, amelyben a 17. század első harmadának magyar nyelvű prédikáció-

irodalmát vizsgálja kritikátörténeti szempontok alapján. A szerző a korabeli prédikáció- és imádságirodalom kísérőszövegeire, ajánlásokra és előszavakra alapozva több szempontot vonultat fel, amelyek hozzájárulhatnak a korszak irodalmi gondolkodásának általános jellemzéséhez. Első ízben, több példát felmutatva a század retorikai terminológiáját vizsgálja. Felvázolja a szentbeszédek alakulásának folyamatát a szóbeliségtől az írásbeliségig, amelyet az „öregbítés” fogalmának magyarázatával zár. A továbbiakban a prédikáció célközönségére nézve hoz részleteket, amelyekben rámutat arra, hogy míg egyes kötetek kimondottan a „deáktalan közönség” számára állítottak össze, volt, aki prédikátortársainak kívánt irányt mutatni. Utolsó szempontként az ajánlásokban található, a magyar nyelvű írásbeliség jelentőségét hangsúlyozó példákat emel ki.

Az unitárius blokkot Szigeti Molnár Dávid *Piros fonal a háromszéki unitárius prédikációirodalom megsárgult szövetén* című munkája nyitja. A dolgozatban Szigeti Molnár Homoródszentmártoni Kovács János árkosi esperes kéziratot prédikációkötetét, a *Prédikálószerket* és annak esetleges forrásait vizsgálja. A szerző személyének vizsgálata után példákkal bizonyítja, hogy munkájának egyes részletei kompilációk, mégpedig Köleséri Sámuel *Bánkódó lélek nyögési* című imakönyvéből. A gondolatmenet akkor válik izgalmassá, amikor a szerző a *Prédikáló-*

széket még egy kötethez, a Teleki-Bolyai Könyvtár 02752 jelzetű kolligátumához hasonlítja, amely egy Faustus Socinus-művet, valamint a *Bánkódó lélek nyögésinek* egy másik unitárius átdolgozását tartalmazza. Kovács János műve és a kolligátum között nem csak tartalmi, hanem több helyen kézírásos egyezéseket is kimutat.

A *Prédikálószerk* egy másik, 1724 utáni írásrétegét vizsgálva Szigeti Molnár a *Bölöni Pap Ferenc halotti prédikációi* című gyűjteményben fedez fel azonos kézírást. Megemlíti továbbá, hogy a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található még egy kódex, a *Prédikálószerk vázlata* címmel, amely azonosságot mutat mindhárom említett művel. A kötetek szerzőségének pontos meghatározása, valamint, hogy az egyes szerzők milyen kapcsolatban állhattak egymással, továbbra is zavaros, de következtetésként le lehet vonni, hogy Köleséri Sámuel munkája az a bizonyos vörös fonal, amely végigvonul a 17. századi háromszéki unitárius prédikációirodalmon.

A következő unitárius témájú tanulmány szerzője Lovas Borbála, aki dolgozatának a következő címet adta: *Az Ms.R 1214 és az unitárius prédikációhagyomány a 17. században: A kolozsvári Bölöni-kódex újraolvasásának tanulságai*. A dolgozatban azt a bizonyos kódexet vizsgálja, amelyet már a kötet előző tanulmánya is említ: a *Prédikálószerk vázlatát*. A szerző a könyvtörténetének és a korábbi kutatások-

nak ismertetése után tér rá a tartalom bemutatására. Különböző szempontok alapján tárgyalja a kötetben szereplő prédikációkat és vótumokat, különös hangsúlyt fektetve az esetleges kompilációkra, illetve a korábbi kutatások eredményeivel való összehasonlításra.

A tanulmány utolsó részében a szerző hat prédikációt emel ki, amelyeket részletesebben elemez. Egyes részleteket Enyedi György püspök beszédeivel párhuzamba állítva igyekszik egy olyan példasort bemutatni, amely által bemutatja az ötletkompiláció módszerét. A „bölöni prédikátor” a legtöbb esetben nem a szó szoros értelmében kompilál Enyedi prédikációiból, hanem a gondolatmenetet nagyjából, lazán követve, saját gyülekezetére, korára formálja a nagy előd beszédeit.

A tanulmánykötet harmadik blokkját Száraz Orsolya, a Debreceni Egyetem kutatójának tanulmánya nyitja, amelyben kísérletet tesz arra, hogy néhány Pázmány-prédikáció eddig ismeretlen forrását beazonosítsa. A szentbeszédekből olyan részleteket emel ki, amelyekben a hasonlatok elsősorban nem az argumentációt, hanem a gyönyörködtetés szónoki célját szolgálják. A lehetséges források körét a pozsonyi kollégium 1639-es könyvtalógusa jelöli ki, ugyanis a kutatók egyetértenek abban, hogy ebben a jegyzéken már szerepelnek azok a kötetek, amelyek Pázmány Péter hagyatékeként kerültek a könyvtárba.

A vizsgálat eredményeként öt olyan 16–17. századi, itáliai szerzők tollából származó művet mutat be, amelyek megfogalmazás, forráshasználat és idézetek tekintetében egyezéseket mutatnak Pázmány prédikációival. A szerző megjegyzi, hogy sajnálatos módon nem rekonstruálható Pázmány egykori magánkönyvtárának pontos jegyzéke, ezért feltevéseit könyvtártörténeti adatokkal nem tudja alátámasztani.

A következő írás szerzője Maczák Ibolya, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportjának munkatársa, aki a Káldi György prédikációihoz köthető szövegalkotás néhány sajátosságát tárja fel. A tanulmány első részében Illyés András egyik prédikációskötetének jelöletlen Káldi-forrásait elemzi. A prédikátor ugyan említi az előszóban Káldi nevét, de ezen túl nem jelzi forráshasználatát. A továbbiakban a szerző részletesen mutatja be Illyés András kompilatori módszereit. A dolgozat második részében felekezeti közti kompilációra is példát szolgáltat, amikor összehasonlítja egy ismeretlen unitárius hitszónok és Illyés András ugyanazon Káldi-beszédből szerkesztett prédikációit.

A tanulmányok sorát Sebestyén Ádám folytatja, aki a református püspök, prédikátor és egyházi író, Geleji Katona István prédikációiban fellelhető természetfilozófiai megjegyzéseket vizsgálja. A dolgozat első részében a

szerző Geleji Katona természetfilozófiai érdeklődését mutatja be néhány, szövegben elszórt, rövidebb példával alátámasztva. A továbbiakban rátér olyan komoly teológiai kérdések tárgyalására is, mint az eucharisztia vagy az ubiquitas kérdése, amelyek a korabeli felekezetiesedés során is töréspontokat képeztek. Következtetésként kijelenthető, hogy a kor teológusai, bár sok esetben igyekeztek elhatárolódni a pogány Arisztotelész szellemi örökségétől, az említett összetett és bonyolult problémákban kénytelenek voltak arisztotelianus és skolasztikus módszerekhez folyamodni.

A következő, halotti beszédekkel foglalkozó blokk első tanulmányának szerzője Szelestei N. László, a PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport alapítója, aki tanulmányában Bárkányi János ferences szerzetes halotti beszédeinek sajátosságait vizsgálja. Dolgozatában bemutatja, hogy a szerzetes laudációiban érzelmes, személyes hangon szólítja meg hallgatóságát. Szorosán összekapcsolta beszédeit az elhunyt életével, családi körülményeivel, különösen azokban a búcsúztatókban, amelyeket az elhunyt nevében mondott. Bár több korabeli prédikátor esetében is megfigyelhető hasonló hangnem, olyan is akad, aki temetési beszédeiben a tanítást helyezi középpontba, az elhunyt személyéről csak a prédikáció végén, röviden emlékezik meg.

A következő dolgozatban Móré Tünde, az MTA BTK kutatója arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kora újkori egyházak által használt „igaz vallás” fogalom hogyan jelenik meg az unitárius egyházhoz kapcsolódó szövegekben. Vizsgálódását a három nyomtatásban fennmaradt, latin nyelvű halotti orációra szűkíti. A szerző első ízben Johann Sommer János Zsigmond halálára írt orációját (1571), majd Kornis Judit búcsúztatóját Valentin Radecius tollából (1621), végül Andreas de Moscorow Margarita Kronert laudáló írását (1667) elemzi. A kutatás fő szempontja az „igaz vallás” fogalmának megjelenési formáit kutatja, de a részletes elemzés összegzi a temetésekről, az elhunytakról és a prédikátorokról ismert adatokat is. Bár a „vera religio” Sommer kivételével nem kap definíciót, a másik két orációban is megjelenik burkoltan, az elhunyt egyházhoz való kapcsolatának leírásában, valamint közvetetten azoknak az akadályoknak, problémáknak az értelmezésében, amelyekkel a temetések időszakában a század unitáriusai szembesültek.

Pap Balázs, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa arra tesz kísérletet a következő tanulmányban, hogy meghatározza a prédikációs ének műfaját. A szerző kiindulópontként összegzi a korábbi definiálási kísérleteket, illetve a fogalom szakirodalmi használatát. A gondolatmenet Varjas Béla kutatásai-

nak nyomán jut el Bornemissza Péter *Énekek három rendbe* (Detrekő, 1582) című művéhez. Következtetése pedig az, hogy a nehezen körülhatárolható prédikációs ének nem sajátosan 16. századi műfaj. Jobb híján való használatát pusztán Bornemissza sajátos kötetstruktúrája indokolja, így nem javasolja általános fogalomként való használatát.

A következőkben az olvasó Újlaki-Nagy Réka dolgozata révén az erdélyi szombatosok fennmaradt hagyományanyagába nyerhet betekintést. A tanulmány azt vizsgálja, hogy hogyan érvényesült a szombatosok körében a két nagy hagyományanyag, a zsidó és a keresztény korpusz hatása a tudás, a vallásos ismeretek átadásában. Bár mindkét világvallásban központi szerepet foglal el a tanítás, az ismeretátadás, de céljaik között különbségek vannak. Ezért is lehet érdekes a szombatosoknak a kettőt valamelyest ötvöző istentiszteleti gyakorlata, amely csak részben rekonstruálható. Hagyományos értelemben vett prédikáció azonban csupán egyetlen maradt fenn. Így fordul a kutató figyelmé a szombatos énekes gyűjtemények egyik énektípusára, a tanítóénekre, amely élesen elkülöníthető az énekeskönyvek többi anyagától. Keletkezési idejük a 16. század utolsó két évtizedére tehető, a kutatások szerint szerzőjük Eőssi András székely főúr. Az énekek elemzése, valamint a korabeli protestáns kátéénekekkel való ösz-

szezhasonlítás után a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a szombatos tanítóénekek, bár ihletődnek a korszak protestáns énekanyagából, a liturgiai és teológiai különbségek, valamint használatuk célja miatt egy teljesen elkülöníthető műfajt képeznek.

A kötet utolsó blokkját Ósz Sándor Előd kolozsvári kutató (KPTI) tanulmánya nyitja, aki dolgozatában négy, a 16–17. század fordulóján működő erdélyi és magyarországi prédikátor nyomtatott könyveikbe készített bejegyzéseit vizsgálja azzal a céllal, hogy értékes adatokat szolgáltatson a kor prédikációs gyakorlatával kapcsolatban. Az elemzés során világosan kitűnik, hogy a négy, térben egymástól távol működő lelkész eltérő szolgálati körülmények között, más és más módszerrel készült szolgálataira. Következtésként az vonható le, hogy a vizsgált példák alapján a korszak felekezeteinek igehirdetési gyakorlata korántsem volt egységes, nagyban függött a lelkész műveltségétől és habitusától, valamint gyülekezete általános helyzetétől is.

A dolgozatok sorát Tasi Rékának, a Miskolci Egyetem kutatójának munkája zárja. Tasi dolgozatának célja, hogy Illyés István prédikációgyűjteményeinek mutatói, valamint széljegyzetei alapján új adatokat szolgáltatasson a kor prédikációs gyakorlatáról, valamint az írott prédikációk felhasználásának módjáról. A szerző a kora újkori katolikus prédikációskötetek tárgymutatóinak általános bemutatása

után tér rá a fő témára. Illyés István gyűjteményének tárgymutatóját és marginális bejegyzéseit vizsgálva rámutat a két típusú mutató eltérő fel-

használási lehetőségeire és az ezek által szolgáltatott adatok feldolgozásának módjára.

Széles László

In memoriam Pál Ádám János

1949. november 18-án született Dicsőszentmártonban. Szülei Pál János és Elvira, húga Ágota. Dicsőszentmártonban érettségizett, majd Kolozsváron szerzett lelkészi oklevelet. Tanulmányai elvégzése után Iszlóba nyert kihelyezést, egy év és hét hónap után a haranglábi gyülekezet lelkésze lett. Beiktatása 1974-ben volt. Haranglábon a gyülekezetet összefogta, új lelkészi lakást építtetett. 1987. január 1-től a vadadi egyházközségben szolgált. 2015. december 1-jén vonult nyugdíjba. Nyugdíjas éveit Dicsőszentmártonban és Szőkefalván töltötte. Életkedvét és erejét betegsége felmorzsolta. Soha nem panaszkodott, életét megélte, egyházát tisztelte és szolgálta. 2024. augusztus 7-én szíve utolsót dobbant, lelke Isten kebelén megpihent.

2021. május 11-én mondott vallomásából idézek: „Beteg vagyok, s az utolsó napokra, időre gondolok. Kertes házban születtem, a szőlőskertet szerettem, mindig ide vágytam. Ha meghalok, nincs, amit bánjak, örömet nem ismertem, bánatot sem, gyermekem nincs. Senkinek nem ártottam, akin tudtam, segítettem. Azt mondták, hogy nekem van, azaz volt egy gazdag apám, nem éreztem. Szerettem olvasni, vadászni és horgászni. A fizetésem mindig kicsi volt. Minden hétfőn azon gondolkoztam, hogy vasárnap mit prédikáljak, szombaton nem ittam. Évfolyamtársaim voltak: Nyitrai Levente, Pállfy Tamás, Dancs Lajos, Ferencz Gabi, Bíró Gyuszi – a bölöni SMT igazgatója – és Farkas Laci. 2016 áprilisában megműtöttek [...]. A János nevet soha nem használtam, mindenkinek Ádi voltam. Nyomatásban egy beszédem jelent meg, pályázatra írtam, de nem nyertem. Nagyon sok prédikációs cetlim van, de használni már nem tudom, mert csak utalások és vonalak vannak benne. Beszédeimben az anekdotákat használtam, mert szerettem. Tudod, mit? Akik ismertek, azoknak ne mondj semmit, akik nem ismertek, még annyit sem!”

De én mégis azt mondom: Pál Ádám unitárius lelkész a miénk volt, mi mindnyájan az övéi voltunk. Emléke legyen áldott, pihenése csendes.

Szentgyörgyi Sándor

ABSTRACTS

Norbert Nagy

The Contextualisation of the Parable of the Unjust Steward as a Slave Parable and Its Ecclesiastical Interpretation

The parable of the unjust steward is considered one of Jesus' most puzzling parables. After more than two thousand years of interpretation, 21st century parable scholarship is offering new interpretations of this extremely difficult parable. While much has been written from a reader-response perspective, very few scholars have attempted to apply current postcolonial interpretations to the social context of the parable. By doing so, and incorporating social-scientific criticism and biblical hermeneutics, intriguing new insights may emerge.

This article proposes that the unjust steward was a slave who used his wisdom and shrewdness to seize the single opportunity available to him to liberate himself from his master's dominion. Consequently, when this interpretation is contextualized within an ecclesiastical framework, valuable lessons for the church may be uncovered.

Keywords: biblical hermeneutics, biblical exegesis, criticism, exegesis, hermeneutics, justice, parable, postcolonial reading, reader-response perspective, slave parable, slavery, social-scientific criticism, steward; Jesus

György Papp

The Reception of the Historical Work of the Rhetorician Priscus in Géza Gárdonyi's Slave of the Huns I.

This article is the first of two which examines how the Hungarian writer Géza Gárdonyi (1863–1922) integrated surviving fragments of the historical work by Priscus of Panium (?–472?), the diplomat, historian and rhetorician, into his novel *Slave of the Huns* (the Hungarian title: *A láthatatlan ember*/The Invisible Man). This article focuses on the depiction of the diplomatic mission and the plotting and subsequent exposure of a conspiracy against Attila the Hun

(c. 406–453). The second article will address the portrayal of prominent individuals and the elaborate diplomatic banquets.

This article's introductory section provides a brief overview of Priscus' life and historical writings, and identifies editions of Priscus's history that might have been accessible to Gárdonyi. While it is uncertain which editions Gárdonyi relied on to acquaint himself with Priscus' fragments, it is evident that he had a thorough knowledge of them. A parallel reading of his novel and Priscus' fragments clearly reveals that Gárdonyi incorporated these fragments into his work, remaining as faithful as possible to the historical data while enlivening the historian's sparse records with the freedom of literary creativity.

Keywords: historical work, literary creativity, novel, *A láthatatlan ember*; Attila the Hun (c. 406–453); Gárdonyi, Géza (1863–1922); Priscus of Panium (?–472)

Tímea Berki

Sámuel Brassai's Social Network in the 1830's and 1840's

Sámuel Brassai (1797/1800–1897) was a gifted eccentric, living in the decades preceding the professionalization and differentiation of the scientific disciplines.

Based on research into original manuscripts and other printed resources, this article reconstructs Brassai's place within his extensive social network. It also explores his strategies and innovations as an editor of the magazine *Vasárnap* *Újság* (Sunday Paper), founded by Sándor Bölöni Farkas (1795–1842).

This article explores the process by which Brassai formed his network and also traces his orientation in scientific life and his involvement in the education of society in the pages of the magazine.

Brassai eventually became recognized as “the last Transylvanian Polymath”.

Keywords: editorial strategies, education of society, polymath, social network, the last polymath of Transylvania; Transylvania; *Vasárnap* *Újság*; Bölöni Farkas, Sándor (1795–1842); Brassai, Sámuel (1797/1800–1897)

STUDII

- Norbert Nagy
Contextualizarea povestirii iconomului cel nedrept ca parabolă a sclavului
și interpretarea sa ecleziastică. 203
- György Papp
Receptarea operei istorice a retoricului Priscus în romanul *Omul invizibil*
al lui Géza Gárdonyi. Partea I. 235
- Tímea Berki
Rețeaua socială a lui Sámuel Brassai în anii 1830 și 1840. 258

ATELIER

- László Gál
Mai mult decât o clădire gri: 86 de ani de la deschiderea primului mare
magazin din Cluj-Napoca, Sora 272

VARIA

- Előd Szabó
Chivotul Legământului, Chivotul Providenței. 282
- Alpár Bartha
Atenție verticală 287
- Vilmos Erdő-B
Toast cu potirul Berde 289

RECENZIE

László Széles: *Straturile predicăției în secolul al XVII-lea*,
ed. Gábor FÖRKÖLI, Borbála LOVAS, Dávid SZIGETI MOLNÁR
(Budapesta: Grupul de cercetare Istoria literaturii moderne timpurii a
predicilor unitariene în Transilvania și Ungaria – Institutul Teologic
Protestant din Cluj-Napoca, 2024), 284 pp. 292

Obituar

Sándor Szentgyörgyi
In memoriam Ádám János Pál 298

Rezumate 299

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn,
dr. Botond Koppándi, dr. Adél Csilla Lakatos, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**

Redactori onorifici: **dr. Mihály Balázs, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Norbert Nagy
The Contextualisation of the Parable of the Unjust Steward as a Slave Parable
and Its Ecclesiastical Interpretation 203
- György Papp
The Reception of the Historical Work of the Rhetorician Priscus in
Géza Gárdonyi's *Slave of the Huns* I. 235
- Tímea Berki
Sámuel Brassai's Social Network in the 1830's and 1840's 258

WORKSHOP

- László Gál
More than a Grey Building: 86 Years since the Opening of the First
Department Store in Cluj-Napoca, the Sora. 272

VARIA

- Előd Szabó
The Ark of the Covenant, the Ark of Providence. 282
- Alpár Bartha
Vertical Attention 287
- Vilmos Erdő-B
A toast with the Berde Chalice 289

BOOK REVIEW

László Széles: *The Layers of Preaching in the 17th Century: Writers, Copiers, Compilers, Listeners*, ed. by Gábor FÖRKÖLI, Borbála LOVAS, Dávid SZIGETI MOLNÁR (Budapest: History of Early Modern Unitarian Preaching Literature in Transylvania and Hungary Research Group – Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca, 2024), 284 pp. 292

Obituary

Sándor Szentgyörgyi
In memoriam Ádám János Pál 298

Abstracts 299

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn,
dr. Botond Koppándi, dr. Csilla Adél Lakatos, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**

Honorary editors: **dr. Mihály Balázs, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.